

ତୀର୍ଥ-କାହିନୀ

ଶ୍ରୀହରକାନ୍ତ ଗୋସ୍ୱାମୀ

ତୀର୍ଥ-କାହିନୀ

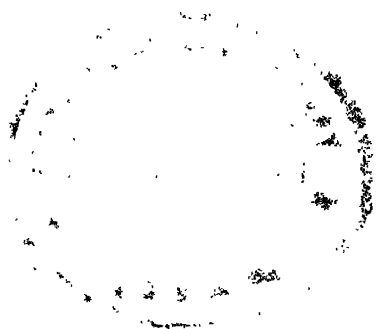
ପ୍ରଥମ ଭାଗ

ଶ୍ରୀହରକାନ୍ତ ଗୋସ୍ୱାମୀ ରଚିତ

ଆକ
ପ୍ରକାଶିତ

ଓରାହାଟୀ

୧୯୫୯ ଖବ୍

গুৰাহাৰী নিউ প্ৰেছত—
শ্ৰীগোবিন্দধৰ গগৈৰ দ্বাৰা ছপা হল ।

পাতনি

এট সৰু কিতাপখনিৰ পৰা যদি বাইজ্বৰ অৰুণমানো উপকাৰ হয়, তেন্তে আমাৰ সকলো পৰিশ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিম। মনত বৰ ইচ্ছা থাকাতো নানা কাৰণে এই বাৰ তীৰ্থ বিলাকৰ ছবি আৰু মেপ আদি দিব পৰা নগ'ল। কিন্তু যদি বাইজ্বৰ পৰা উৎসাহ পাই তেন্তে আকৌ দ্বিতীয় বাৰত সেই খিনি অভাব পূৰণ কৰিবলৈ মনত আশা থাকিল।

এই কিতাপখনি শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ডাঃবোয়াই ও শ্ৰীযুত কালী চৰণ সেন ৰায় বাহাদুৰ মহাশয়ে এবাৰ আগ-গোৰা পঢ়ি চাই আমাক উৎসাহ দিয়াত আমি তেওঁলোকৰ শলাগ লৈছো। ইতি—

বিনীত

শ্ৰীহৰকান্ত দেব গোস্বামী

সাং খড়িয়ানাবী সত্ৰ

তীর্থ-কাহিনী

ওঁ নমো গণেশায়

বেদাহুধ্বতে, অগ্নিবহতে, ভূগোল, মুহূৰ্ভিতে
দৈত্যান্দাবহতে বলিং ছলহতে, ক্ষত্ৰক্ষয়ং কুৰ্ব্বতে ।
পৌলস্তাঃ অয়াত, তলকলহতে, কাৰণা মাতৃহতে
●ম্লেচ্ছান্মূৰ্চ্ছহতে, দশাকৃতিকৃতে, কৃষ্ণায়তুভাংনয়ঃ ।

লবাকালতে কুলত পঢ়োতে যেতিয়া ভাৰতবৰ্ষৰ মেপ চাওঁ, তেতিয়াবপবাই এই দেশখন চাবলৈ মনত এটা বৰ ডাঙৰ হেপাহ জন্মে । তাৰ পাছে সেই দেশবোৰৰ নাম যেতিয়া মহাভাৰত, ভাগৱত আদি পুৰাণ, আৰু বামায়েণ আদি শাস্ত্ৰবোৰত পাবলৈ ধৰিলো, আৰু সেইবোৰ যেতিয়া পুনৰায় মেপত দেখিবলৈ ধৰিলো তেতিয়া সেই ইচ্ছা আৰ্কা অধিকতৰ প্ৰবল হোৱাত মনত এটা এনে দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিলো যে, যেনে তেনে মতে মৰিবৰ আগেয়ে এই দেশখন এবাৰ চামেই । ইয়াৰ আগেয়ে ৬৪ বাৰ কোনো কোনো ঠাইলৈ যোৱা হৈছিল, কিন্তু উপযুক্ত সঙ্গীৰ অভাৱত আৰু নানা কাৰণত মনৰ সেই ইচ্ছাটো পূৰ্ণ হোৱা নাছিল । প্ৰত্যেক বাৰ ফুৰি অহাৰ পাছতে মনত ভাবো যে এইবাৰ নহ'ল, কিন্তু এবাৰ অৱশ্যে ভালকৈ ফুৰিমেই । পিছে এইবাৰ

ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত মোৰ প্ৰিয়বন্ধু শ্ৰীযুত কালীচৰণ সেন বায় বাহাদুৰ মহাশয়ক মোৰ মনৰ মতন সঙ্গী পাই, মোৰ সেই বহুকালৰ পুৰণা মনত পুহি থোৱা আশাটো, কিছুদূৰ ঈশ্বৰে পূৰণ কৰিলে ।

দেশ ভ্ৰমণৰপৰা যে মানুহৰ শাৰীৰিক ও মানসিক নানা বিষয়ৰ উন্নতি হয়, তাক বোধকৰো সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিব । পিছে তীৰ্থ ভ্ৰমণত আকৌ দেশ ভ্ৰমণৰ ফলখিনিটো হয়েই তত্পৰি আকৌ হিন্দুধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰোক্ত ধৰ্ম্ম লাভো হয় । কিন্তু বৰ দুখৰ বিষয়, এই তীৰ্থ ভ্ৰমণত আমাৰ অসমীয়া ভাইসকল বহুতো পিছত পৰি আছে । হিমালয়ত বাদে প্ৰায় গোটেইখন ভাৰতবৰ্গকে ফুৰি আহিলো, আৰু ভাৰতৰ ও ভাৰতৰ বাহিৰৰ বহু দেশৰ মানুহক তীৰ্থ যাত্ৰীৰূপে লগ পাই আহিলো কিন্তু বৰ লাজ আৰু দুখৰ কথা যে এই আট্টে মাহৰ ভিতৰত এজন অসমীয়া মানুহকো আমি তীৰ্থযাত্ৰী ভাবে ক'তো লগ নাপালো । ইয়াৰ কাৰণ ভাবি চিন্তি চাই আমি এই তিনিটাকে বিচাৰি পাওঁ যে, প্ৰথমে দেশ বা তীৰ্থভ্ৰমণ কৰিব খুজিলে বহু টকা খৰছ লাগে, অসমীয়া মানুহৰ বেছি ভাগেই দুখীয়া, গতিকে সেইখিনি খৰছ কৰিব নোৱাৰে । দ্বিতীয়, যিদৰে খৰছ কৰিব পাৰে তেওঁলোকৰ ভিতৰত বোধহয় বহুতে এই-নিলাক তীৰ্থৰ কথা বৰ ভালদৰে নাজানে ; আৰু নাম জানিলেও সেইবিলাক তীৰ্থলৈ কেনি যাব লাগে, ক'তবা আছে, খৰছ বা কিমান লাগে, যাহে বা ক'ত থাকিব, খোৱা পোৱাৰ বস্তু নেহানি পোৱা যায় নে নেযায়, বাটত বা চোৰ ডকাইতে ক'ত

কোবাই মাৰে, ইত্যাদি নানা চিন্তা কৰি, একো ভু-ভটং নাপায়ো বহুতৰ যোৱা নহয়। তৃতীয়, অসম দেশৰপৰা সেই-বিলাক ঠাইলৈ আগেয়ে বেল বা জাহাজ আদিবে যাবৰ সুবিধা নথকাত, অসমীয়া মানুহৰ পক্ষে দেশ ভ্ৰমণ কৰা এক বকম অসম্ভৱ আছিল; গতিকে মানুহৰ দেশ ভ্ৰমণ কৰা অভ্যাসটো কম। অভ্যাস নথকাত আজিকালি দুই এজনৰ ইচ্ছা হলেও উপযুক্ত সঙ্গী নাপায়। বঙ্গলা আৰু ইংৰাজী ভাষাত এই বিষয়ৰ নানা বকম কিতাপ আছে, যাক পঢ়ি বা এখনি হাতত লৈ ভাল সঙ্গী নহলেও দুই তিনিজন বন্ধুই লগ লাগি সেই কিতাপৰ সহায়েৰে অনায়াসে সমুদায় ভাবতৰ্ঘৰ ফুৰি থাকিব পাৰে। কিন্তু দুখৰ বিষয় আমাৰ অসমীয়া ভাষাত তেনেকুৱা কিতাপ এখনিও নাই। আমি ফুৰি গাতি দেশ ভ্ৰমণৰ কথা কোৱা-গিলা কৰাত আমাৰ কেইজনমান বন্ধুৱে আমাৰ সেই মুখেৰে কোৱা কথাখিনিকে লেখি ছপাই উলিয়াবলৈ আমাক বাৰে বাৰে অনুৰোধ কৰাত হে এই কথাখিনি লিখি এটকপে কিতাপ আকাৰে উলিয়াবলৈ বাধ্য হলো। নতুবা এই বঢ়া বয়সত আমি এতিয়া গ্ৰন্থকাৰৰূপে ৰাইজৰ আগত ঠিয় হবলৈ সমূলি ইচ্ছা নাছিল। এই বাটেৰে দ্বিসকলে ভ্ৰমণ কৰিব খোজে, তেওঁলোকৰ পক্ষে এই সকলো কিতাপখনি কিছু সহায় হব বুলি আশা কৰিলো। বিশেষ গিমানদূৰ পাৰিছো বেলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীৰ ভাড়া ও অগ্ৰাণ্ড খৰচ ও তাৰ্থৰ কৃত্যকৰ্ম্ম আৰু তাৰ্থৰ সংক্ষেপ বিৱৰণও ইয়াত দিয়া হৈছে।

তাৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিব লাগিলে ধৰ্মশাস্ত্ৰমতে যি দেশবপৰা যিজনো তীৰ্থলৈ যায়, তেওঁ প্ৰথমে সেই দেশৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী বা দেৱতাক দৰ্শন কৰি তেওঁৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ যোৱা অবিধি, নতুবা তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ কোনো ফল নাপায় বুলি বহু দিনবপৰা আমাৰ শুনা আছিল। গতিকে প্ৰথমে কামৰূপৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী ৩কামাখ্যা দেৱাক আমাৰ দৰ্শন কৰা উচিত আছিল; কিন্তু ৩কামাখ্যা দৰ্শন কৰিব লাগিলে আগেয়ে তেওঁৰ ভৈৰৱ ৩উমানন্দ প্ৰভুক দৰ্শন কৰি তেওঁৰ অনুমতি লব লাগে। এতেকে প্ৰথমে আমি ৩উমানন্দ মহাপ্ৰভুক দৰ্শন কৰি, তেওঁৰ অনুমতি লৈ ৩কামাখ্যা দেৱীক দৰ্শন কৰি তাৰ পাছতহে অন্যান্য তীৰ্থবোৰলৈ যাত্ৰা কৰা গৈছিল। আমি গাবলৈ ওলোৱা খবৰ পাই আমাৰ ওচৰৰ ৪ জন ভাল মানুহ আমাৰে সৈতে লগ হৈ ওলাল। তেওঁলোক চাৰি জন, আমি ৩ কালী বাবুৰে সৈতে ৬ জন, সকলোৰে মাজত চাকৰ এজন, আৰু আমাৰ আত্মীয় এজন গোসাঁইৰ লৰাই তীৰ্থ চাবলৈ ইচ্ছা কৰি তেওঁৰ খৰচ আমি বহন কৰিলে আমাৰ বান্ধনো হৈ যাবলৈ স্বীকাৰ কৰাত তেওঁলোক দুইজনে সৈতে মোট যাত্ৰী ৮ জন হৈ এটা দল বান্ধিলো আৰু ৩ দুৰ্গা পূজাৰ বন্ধতে যাৰলৈ স্থিৰ কৰিলো। কিন্তু কালী বাবুৰ কিবা বিশেষ দৰকাৰ থকাত তেওঁ চাকৰজন সৈতে তিনি দিন আগেয়ে তেওঁৰ বন্ধ দেশত থকা নিজৰ দেৱেদি গৈ ৩ গয়াধামত আমাৰে সৈতে লগ হব বুলি আশাৰ লগত বন্দবস্ত কৰি বিজয়া দশ-

মীৰ দিনা হেঙুল বাওনা কৰি বন্দ্যবস্ত্ৰ মতে তাৰ ৩ দিন পাছে আমি বাকী ৬ জনেও ষাৰামলৈ যাত্ৰা কৰিছিলো : কিন্তু বিদেশী তীৰ্থবোধৰ ব্ৰহ্মাৰ্থিৰ আগে আমাৰ দেশৰ প্ৰধান তীৰ্থ কেইখনিৰ সংক্ষেপ বৰণ দিয়া গ'ল । আসামৰ ভিতৰত এই কামৰূপ জিলাত এনেদৰে তীৰ্থেৰে ভৰা, তাৰ ভিতৰত--“আমণি, মণি-পৰাস্তম, ত্ৰিচিত্ৰাপ্ৰসাদমন্দিৰ, দেবী: মৰণ মিচ্ছন্তি, কিন্তুত্ৰয়ানবাদয়ঃ ।” অৰ্থাৎ মণিকুট বা হাজোৰ ৩মাধব পৰ্বতৰ পৰা গুৱাহাটীৰ উত্তৰ পাৰে থকা মণিকৰ্ণিকেশ্বৰ দেৱালয়, আৰু গুৱাহাটীৰ পূবে থকা চিত্ৰাচল বা নবগ্ৰাহ পৰ্বতৰ পৰা, শুভালকুণ্ড গাওঁৰ কাষত থকা গন্ধমাদন বা গাঁধূমী পৰ্বত এই ৩খনি পৰ্বতৰ মাজৰ ঠাই ডোখৰ পঞ্চতীৰ্থৰ ভিতৰ নামে দিখায় । আৰু এই ঠাই ডোখৰ ইমান পবিত্ৰ যে ইয়াত মৰিবলৈ দেবতাসকলেও বাঞ্ছা কৰে আৰু মানুহ আদিৰ কথা কি কম । এই পঞ্চতীৰ্থৰ ভিতৰতে ৩ কামাখ্যা দেৱীৰ মন্দিৰ আছে ।

১। ৩কামাখ্যা দেৱী

আসাম দেশৰ কামৰূপ জিলাৰ ভিতৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ দক্ষিণ পাৰে গুৱাহাটী চহৰৰ পৰা ২৥ মাইল দক্ষিণে নীলাচল পৰ্বতৰ ওপৰত ৩কামাখ্যা দেৱীৰ মন্দিৰ আছে । পৰ্বতত উঠা বাটৰ মুখে কামাখ্যা স্টেচন নামে বেল

স্টেচন আছে, তাতে এটা ধর্মশালাও আছে। সেই পিনে পৰ্বতত উঠা বাটটোক “মেখেলা উজুৱা খট্খটি” বোলে। তাতে প্ৰথমে এজন দ্বাবপাল গণেশ আৰু তাৰ পাছে এটা প্ৰকাণ্ড বটুক ভৈৰবৰ মূৰ্ত্তি আছে। নীলাচলত সতী দেহৰ গুপ্তাঙ্গ পৰিচলিত বুলি দেৱীৰ নাম কামাখ্যা হৈছে। ভৈৰবৰ নাম উমানন্দ। কামাখ্যা দেৱীৰ বৰ্ত্তমান মঠ অতি সুন্দৰ, কোচবিহাৰৰ মহাবাজ নৰনাৰায়ণে ও তেওঁৰ ভায়েক চিলাৰায় বা শুক্ৰধৰজে এই মঠ তৈয়াৰ কৰি দিছে। মন্দিৰৰ সন্মুখতে সোভাগা কুণ্ড আছে। মন্দিৰৰ ভিতৰত প্ৰথমে অষ্টধাতুৰ নিশ্চিত দশভুজা চলন্তা কামাখ্যাৰ মূৰ্ত্তি আছে। তাৰ পাছে ক্ৰমে ক্ৰমে তললৈ নামি গৈ এটা গভীৰ গহ্বৰৰ ভিতৰত ভগৱতাৰ “যোনিমুদ্ৰা বা শক্তি পীঠ” আছে। অগ্ৰাণু দেশৰ দেৱ দেৱীৰ মন্দিৰ ও পীঠৰ লগত আসামৰ বিশেষত এই যে ইয়াত দত্তবিলাক বিখ্যাত দেৱ দেৱীৰ মূৰ্ত্তি বা পীঠ আছে সকলোবিলাক এটা গভীৰ গহ্বৰৰ ভিতৰত থকা দেখা যায়। ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত কেৱল উজ্জয়িনাৰ মহাকাল ভৈৰব মাত্ৰে এনেকুৱা গহ্বৰত আছে আৰু আন কোনো দেৱ দেৱীৰ মূৰ্ত্তি বা পীঠ গহ্বৰত নাই। মন্দিৰৰ ভিতৰবিলাক এক সমান; আসামৰ নিচিনা ক্ৰমে তললৈ নামিগৈ শেষে এক গহ্বৰত পৰিণত হোৱা দেখা নাযায়। ইয়াৰ কাৰণ কি? “ধৰ্ম্মস্ত তৱং নিহিতং গুহায়াং” এই বাক্যকে লক্ষ্য কৰিয়েই মন্দিৰৰ ভিতৰবিলাক এনেকৈ তৈয়াৰ কৰিছে নেকি?

৩ কামাখ্যাৰ যোনি মূদ্ৰাৰ তলবপৰা সদা-সৰ্বদায় পানী
 এনাৰ লাগছে আৰু এই পানীবিলাক তলে তলে বৈ গৈ
 সৌভাগ্য কুণ্ডত পৰিছে। ইয়াত ৩ দুৰ্গোৎসবৰ আৰু অশ্ব-
 বাচীৰ সময়ত বৰ ডাঙৰ মেলা হয় আৰু বহু দেশবপৰা
 বহু বানী আহে। ইয়াত যাত্ৰীসকলে প্ৰথমে সৌভাগ্য
 কুণ্ডত স্নান কৰি ৩ কামাখ্যা দেৱীক দৰ্শন কৰি “কুমাৰী
 পূজা” কৰা নিয়ম আছে। ইয়াত চাবলগীয়া প্ৰধান ঠাই
 দশ মহাবিদ্যা আৰু সৰ্ব্বোচ্চ টিঙত ৩ ভুবনেশ্বৰীৰ মন্দিৰ।
 এই টিঙত উঠিলে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ সৌন্দৰ্য, গুৱাহাটী নগৰৰ
 দৃশ্য আৰু কামৰূপ জিলাৰ অধিকাংশ ঠাইৰ আৰু পাৰ্বত্য
 ভূমিৰ সৌন্দৰ্য দেখি বিমোহিত হব লাগে। ৩ ভুবনেশ্বৰীৰ
 বৰ্তমান মন্দিৰ আৰু কামাখ্যাৰ জীৰ্ণ সংস্কাৰ দ্বাৰাভাঙ্গাৰ
 মহাৰাজ বাহাদুৰে কৰি দি ভগৱতী কামাখ্যাৰ অমুগ্ৰহত দুটা
 পুত্ৰ বহু লাভ কৰিছে। সেই নিমিত্তে মহাৰাজৰ ভগৱতী
 কামাখ্যাৰ ওপৰত আগৰ গভীৰ ভক্তি ও অটল বিশ্বাস
 আৰু অধিকতৰ গভীৰ হৈছে। পৰ্বতৰ নাগনিত পশ্চিম
 ফালে পাণ্ডুনাগ দেৱালয়ত পঞ্চ-পাণ্ডৱৰ মূৰ্ত্তি আছে।
 কামাখ্যাৰ পাণ্ডাবিলাকে যাত্ৰীক নিজৰ ঘৰত বাহী দি প্ৰসাদ
 দিয়ে। এনেকুৱা দস্তৰ আৰু এই কামাখ্যা ভিন্ন ভাৰতবৰ্ষৰ
 আন কোনো ঠাইত নাই।

২। উমানন্দ

গুৱাহাটীৰ উত্তৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ মাজত ভাস্মাচল পৰ্বতত ৩ উমানন্দ ভৈৰব আছে। ইয়াতে শিৱৰ কোপা-নলত মদন ভাস্ম হৈছিল, সেই দেখি এই পৰ্বতৰ নাম ভাস্মাচল। ভাস্মাচল ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ এটা সৰুদ্বীপ বিশেষ; দেখিবলৈ এনে সুন্দৰ আৰু চিন্তাকৰ্মক যে যি কোনো নতুন মানুহ আহি ভাস্মাচলৰ ফালে মুখ কৰি ঠিয় দিয়ে, সিয়ে মন্ত্ৰ-মুগ্ধ হোৱাৰ নিচিনা কিছুমান পৰ ঠৈৰ লাগি একেবাহে চাই থাকে। এই ভাস্মাচলৰ ওপৰত থকা সুন্দৰ মন্দিৰৰ তলত কামাখ্যা মন্দিৰৰ নিচিনা এটা গহ্বৰত ৩ উমানন্দ ভৈৰবৰ মূৰ্ত্তি আছে। শিৱৰাত্ৰিৰ দিনা ইয়াত অৰ্দ্ধনাৰীশ্বৰ শিৱৰ খুব সমাৰোহে পূজা হয়। সেই দিনা ভগবান উমানন্দত সামিষ ভোগ লাগে আৰু বহু যাত্ৰীয়ে পৰগানন্দে সেই ভোগ ভোজন কৰে। এই উমানন্দলৈ যাবলৈ গুৱাহাটীৰ কাচাৰী ঘাটত আৰু শুক্ৰেশ্বৰৰ পাকী ঘাটত সদায় নাও পোৱা যায়।

৩। বশিষ্ঠাশ্ৰম

গুৱাহাটীৰপৰা ৭ মাইল পূবে গৰুড়াচলত ভগবান বশিষ্ঠ মুনিৰ আশ্ৰম আছে। তালৈ যাবলৈ গুৱাহাটীত সদায় গোৰাৰ গাড়ী ও মোটৰ ভাড়া পোৱা যায়। এই বশিষ্ঠাশ্ৰমলৈ যি

যোৱা নাই, তেওঁ বঙ্গদেশৰ বা পশ্চিমৰ কোনো ঋষিৰ আশ্ৰম দেখি যেন তাৰ লগত তুলনা নকৰে। গৰুড়াচল এখন ডাঙৰ দীঘল পৰ্বত, ইয়াৰপৰা বাহিনী নামে এটা নদী বাহিৰ হৈ এই আশ্ৰমত আহি “সন্ধ্যা” “ললিতা” আৰু “কাস্তা” নামে তিনি ধাৰাত বিভক্ত হৈ বশিষ্ঠ কুণ্ডত পৰিছে। এওঁ কুণ্ডটীত এখন প্ৰকাণ্ড শিলৰ আসন এতিয়াও বৰ্তমান আছে, য’ত ভগবান বশিষ্ঠ মুনিয়ে বহি তপস্যা কৰিছিল বুলি প্ৰবাদ চলি আছে। আঃ আশ্ৰমৰ কি দৃশ্য ! নিম্বাৰ ছাঁ ছাঁ শব্দে, আৰু ঠাই ডোখৰৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যে ও গম্ভীৰতায়, চাৰিওফালৰ পৰ্বতত নানা জাতিৰ বন্য চৰাইৰ সুললিত মাত্ৰে মানুহক স্তম্ভিত কৰি পেলায় ! কুণ্ডৰ আশা মাইলমান দূৰৰপৰাই কুণ্ডৰ ফালে যিমান আগুৱাই যোৱা যায়, প্ৰকৃতিয়ে জানো নিজে নিজে বাট দেখাই মহামুনিৰ আশ্ৰমলৈ আহি যাত্ৰীবিলাকক আগ বঢ়াই লৈ যায় আৰু জানো কাণে কাণে কৈ দিয়ে যে হে শোক তাপ প্ৰপীড়িত সংসাৰী জীবসকল ! আহা ! এই পুণ্যময় তপোবনত আহি একখনমান ইহ সংসাৰৰ জ্বালা-যজ্ঞণা ভুলি স্বৰ্গীয় আনন্দৰ অলপমান সোৱাদ লোৱা আহি। মাঘ মাহত ইয়াত নিতৌ অসংখ্য যাত্ৰী স্নান কৰিবলৈ আহে। যাত্ৰীবিলাকে প্ৰথমে উপৰোক্ত তিনিধাৰাৰ দিলনৰ ঠাই বশিষ্ঠ গঙ্গাৰ জলত স্নান, তৰ্পণ আদি কৰি, যোগ মোহনত পৃথকা চতুৰানন ত্ৰক্ষাৰ মুক্তি দৰ্শন কৰে। তাৰ পাছে মন্দিৰৰ তলত এটা দ কুণ্ডত বশিষ্ঠ

মুনিৰ পাথৰময় মূৰ্ত্তি দৰ্শন কৰি বাহিবলৈ আহি কুণ্ডৰ পাৰত থিচিৰি বান্ধি খাই পৰমানন্দে যাত্ৰীবলক বিদায় হয় । এই আশ্রমৰ ভিতৰতে কুণ্ডৰ পূবফালে প্ৰায় ১ মাইলমান দূৰত জঙ্গলৰ মাজত পৰ্বতৰ গুড়িত বশিষ্ঠ মুনিৰ প্ৰিয়ভাৰ্য্যা অক-
কৃত্যৰ আশ্রম আছে । তাঃ ! মহৰ্ষিৰ তপোবনত সেই অপূৰ্ব
আশ্রমখনি দেখিলে পূৰ্বকালৰ ঋষিসকলে নো কেনে পঁজা
ব; আশ্রম সঁজি তপোবনত থাকি তপস্যা কৰিছিল তাৰ
এটা মনত ধাৰণা জন্মে । যি সকল তীৰ্থযাত্ৰী কামাখ্যা দৰ্শন
কৰিবলৈ আহে, আমি তেওঁলোকক অনুবোধ কৰো, তেওঁ-
লোকে যেন কেতিয়াও বশিষ্ঠাশ্রম নোচোৱাকৈ যবলৈ নিফিৰে ।
বশিষ্ঠাশ্রমলৈ যাব লাগিলে খোৱা বস্তু গুৱাহাটীৰপৰা কিনি
নিব লাগে । তাত একো পোৱা নাযায় ।

২। অশ্বাক্ৰান্ত বা অশ্বক্ৰান্ত তীৰ্থ

গুৱাহাটীৰ ঠিক উত্তৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ পাৰত এই
“অশ্বাক্ৰান্ত” বা “অশ্বক্ৰান্ত” তীৰ্থ আছে । এই মহাতীৰ্থ
সম্বন্ধে শাস্ত্ৰৰ বচন এই যে “অশ্বাক্ৰান্ত সমোতীৰ্থ, নাস্তি ব্ৰহ্মাণ্ড
মণ্ডলে ।” ভাৰতৰ যত তীৰ্থত স্নান কৰিলো, তাৰ সকলো
তীৰ্থত স্নান কৰাৰ আগেয়ে সেই তীৰ্থৰ মাটি গাত ঘঁহি লৈ
এই মন্ত্ৰটী পাঠ কৰিহে পাছে স্নান কৰায় ; যথা--“অশ্বাক্ৰান্তে
বধাক্ৰান্তে, বিষ্ণুকান্তে বহুন্ধবে । যুক্তিকে হবমে পাপং

যশস্বতীকৃতম্ কৃতম্ ।" এই মন্ত্ৰটীৰপৰাই পাঠকসকলে বৃজি লব
 যে এই অশ্বাত্থাশ্বতী তীৰ্থ কিমান প্ৰাচীন আৰু প্ৰাচীন ঋষি-
 সকলে ইয়াক কিমান পবিত্ৰ বুলি তীৰ্থসকলৰ ভিতৰত স্থান
 দি গৈছে । কিন্তু আমাৰ ওচৰত থকা কাৰণে আমি ইয়াৰ
 মূল্য নুবুজি এইবিলাক মহাতীৰ্থলৈ নাহি দৃষ্টিৰ পৰ্যন্ত
 দেখিবলৈ ভাল বুলি ভাবে । এই তীৰ্থত এখন বৃক্ষ পৰম ওচ
 ওপৰত এটা সুন্দৰ মন্দিৰৰ তলত অননুশয়াশায়ী ভগবানৰ
 অতি সুন্দৰ কসতি পাথৰৰ শিলামূৰ্ত্তি আছে । ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ
 পানীৰ ওচৰতে এটা প্ৰকাণ্ড শিলত বিষ্ণুপদ চিহ্ন আৰু
 ব্ৰহ্মপুত্ৰত বহুত পবিত্ৰ কুণ্ড আছে । এই ঠাইডোখৰ
 ইমান সুন্দৰ যে তাত উঠিলে স্বাভাবিকেই মানুহৰ মনত
 আনন্দ জন্মি মানুহক বলিয়া কৰি তোলে । ইয়াৰ প্ৰাচীন
 মঠটী ইং ১৮৯৭ সনৰ বৰ ভূমিকম্পত ভাঙি গৈছিল ।
 পিছে ভাইচবয় লৰ্ড কাৰ্জ্জন যেতিয়া আসামলৈ আহিছিল,
 তেওঁৰ লগত তেওঁৰ প্ৰিয়ভাৰ্গ্যা লেডি কাৰ্জ্জনে আহি এই
 পৰ্যন্তলৈ যায় তেওঁ এই ঠাইডোখৰৰ সৌন্দৰ্য্যত ইমান মোহিত
 হৈছিল যে তেওঁ এই মঠটী বান্ধিবলৈ নিজৰপৰা কিছু টকা
 দি বাকী টকা গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপালিটীক দিবলৈ অনুৰোধ
 কৰি গৈছিল । সেই অনুৰোধ বা লুকুমতে বৰ্ত্তমান মঠটী
 গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপালিটীয়ে তৈয়াৰ কৰি দিছে । অশ্বাত্থাশ্বতী
 সম্বন্ধে শাস্ত্ৰৰ কথা এই যে দ্বাৰকাৰপৰা শ্ৰীকৃষ্ণ আহি যেতিয়া
 এই আসামৰ পূব মুৰে থকা সদীয়াৰ বজা উঠোকৰ কথা

কল্পিণী দেবীক এইপিনে হৰণ কৰি দ্বাৰকালৈ লৈ যায় তেতিয়া এই অশ্বাক্ৰান্তলৈ আহি শ্ৰীকৃষ্ণৰ বথৰ ঘোৰা বৰ ক্ৰান্ত হৈ পৰিছিল, আৰু কাবো কাবো মতে ইয়াতে নৰকাসুৰে শ্ৰীকৃষ্ণক আক্ৰমণ কৰিছিল, এই কাৰণেই এই তীৰ্থৰ নাম অশ্বাক্ৰান্ত বা অশ্বক্ৰান্ত হৈছে । সেই সময়ত গুৱাহাটীত নৰকাসুৰে বাজত কৰিছিল । নৰক বৰ বনো দুৰ্দাস্ত অসুৰ আছিল । পিছে দ্বাৰকাৰপৰা শ্ৰীকৃষ্ণ আহি তেওঁৰ বাজধানীৰ ভিতৰেৰে এই দেশৰপৰা কন্যা হৰণ কৰি লৈ যায়, এই কথা তেওঁৰ সহ নোহোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত যুদ্ধ কৰিছিল । শ্ৰীকৃষ্ণে কল্পিণী প্ৰভৃতি কন্যাসকলক উমানন্দৰ দক্ষিণে থকা উৰ্ব্বশীত লুকাই থৈ যুদ্ধ কৰি নৰকক বধ কৰিল আৰু এই অশ্বাক্ৰান্তত তেওঁৰ শ্ৰীপাদপদ্মৰ চিহ্ন ৰাখি গল । এই বিষ্ণুপদত যিসকলে পিতৃপুত্ৰসকলৰ পিণ্ড দান কৰে, তেওঁলোকৰ পিতৃ পিতামহ আদি উদ্ধাৰ হৈ বৈকুণ্ঠগাম্য হয় ।

এই অশ্বাক্ৰান্তৰ কুণ্ডবিলাকত স্নান কৰি বিষ্ণুপদত পিণ্ড দি অনন্তশযাশায়ী ভগবানৰ দৰ্শন কৰিব লাগে ।

ইয়াৰ বাহিৰে গুৱাহাটী চহৰৰ ভিতৰতে চত্ৰাকাৰ, উগ্ৰ-তাৰা, শুক্ৰেশ্বৰ, জনাৰ্দন, বাণেশ্বৰ, আৰু উত্তৰপাৰে মণিকণি-কেশ্বৰ, কদ্ৰেশ্বৰ, দৌৰেশ্বৰা, ভৃগুেশ্বৰ, গদনকামদেৱ প্ৰভৃতি বহু দেৱালয় আছে । আৰু গুৱাহাটীৰপৰা ১৫ মাইল উত্তৰ পশ্চিমে হাজ্জা নামে ঠাইত ৩৮কেদাৰ আৰু হয়গ্ৰীৱ মাধৱ আদি বিখ্যাত দেৱালয় আছে । আৰ্য্যৰ দেশীয় দেৱালয়ৰ

বৃত্তান্ত লেখা আমার উদ্দেশ্যে মনঃসম্মত গভিকে সেই বিষয়ে বিশেষ নলেখি ইয়াতে সামবণি মাৰিলো ।

কাজিৰ ৮ তাৰিখে আশ্বিনীগাঠৰপৰা গয়ালৈ প্ৰত্যেক তৃতীয় শ্ৰেণীৰ ভাড়া ৮৫০ আনাতকৈ দি, টিকেট কিনি পাৰ্ব্বতী-পুৰ ও কাঠিহাৰ জংসনেৰে গৈ ৬গয়াধাম পাই সেই দিনা পাণ্ডাৰ ঘৰতে থাকিলো । তাৰ ফিৰাদিনাখন “বামসাগৰ” নামে পুখুৰী এটাৰ কাষত থকা ধৰ্মশালাত কালী বাবুক লগ ধৰি দুই দলে মিলি গলো আৰু দুয়োদলে অতি আনন্দিত হৈ কেনেকৈনো আমাৰ ভ্ৰমণটী শেষ কৰিম সেই বিষয় নানাৰকম আলাপ কৰি নিয়ম বান্ধিলো যে বান্ধনীজনৰ খৰছ আমি, কালীবাবু ও অপৰ দুইজনে মোট ৪ জনে বহন কৰিম । চাকৰজনৰ খৰছ কালী বাবুই অকলে বহন কৰিব । খোৱা খৰছ ৭ জনে সমানাংশে বহন কৰিম । বাকী লগত নিয়া বস্ত্ৰ আদিৰ ভাড়া গাড়ী ভাড়া আদি খৰছ সমানে ৭ ভাগকৈ ভৰিম । তাৰ্থৰ পাণ্ডা বিদায় ও দান দক্ষিণা আদি অৱস্থা আৰু ইচ্ছামতে যি যি দিব পাৰে আৰু যোগ্য হয়, তাকে পহিলে আমাৰ ভিতৰত তুলি এঠাই কৰি লৈ, দিবৰ সময়ত ঠোপকৈ দিম । পাণ্ডাৰ ঘৰত নাথাকো; সদায় ধৰ্মশালাত থাকিম । সময় অপব্যয় নকৰো, আৰু গাড়ীত সদায় তৃতীয় শ্ৰেণীত কুৰিম ।

৩। গয়াস্থান

ফেচনৰপৰা তীৰ্থলৈ প্ৰায় ২ মাইলমান দূৰ হ'ব। সদায় ঘোৰাৰ গাড়ী পোৱা যায়। শাস্ত্ৰমতে গয়া তীৰ্থৰ চমু বিবৰণ এই—ত্ৰিপুরাসুৰৰ পুত্ৰ গয়াসুৰে বহুকাল অতি কঠোৰ তপস্বী কৰি বিষ্ণুৰ বৰ পাই পবিত্ৰ হৈছিল। গয়াসুৰক দৰ্শন ও স্পৰ্শন কৰি জীৱসকলৰ বৈকুণ্ঠ লাভ হোৱাত যমপুৰী শৃগু হয় দেখি, ধৰ্মৰাজ যমে ব্ৰহ্মাক লগত লৈ ক্ৰীবিষ্ণুক এই কথা নিবেদন কৰি প্ৰতিকাৰৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। বিষ্ণুই ব্ৰহ্মাক গয়াসুৰৰ দেহৰ ওপৰত যজ্ঞাস্থান কৰিবলৈ আদেশ দিলে। ব্ৰহ্মাই বিষ্ণুৰ আদেশানুসাৰে, যজ্ঞ কৰিবলৈ গয়াসুৰৰ দেহটী প্ৰাৰ্থনা কৰাত, পৰম ধাৰ্মিক গয়াসুৰে ব্ৰহ্মাৰ প্ৰাৰ্থনাত মান্তি হৈ, যজ্ঞ কৰিবলৈ নিজৰ দেহটী পাতি দিলে। ব্ৰহ্মাই তেওঁৰ দেহৰ ওপৰতে যজ্ঞ কৰি, যজ্ঞ সমাপন কৰাত অকস্মাৎ গয়াসুৰৰ দেহটী কঁপিবলৈ ধৰিলে। তাকে দেখি দেৱতাসকলে যমপুৰীৰপৰা ধৰ্মশিলা আনি, কৌশল কৰি গয়াসুৰৰ সুৰত স্থাপন কৰিলে। তাতো কম্পন নাথামাত দেৱতাসকল পুনৰায় বিষ্ণুৰ শৰণাগত হ'ল। গদাপাণি বিষ্ণুই দেৱতাসকলক নিৰ্ভয় দি, সেই যজ্ঞস্থলিলৈ আহি গয়াসুৰৰ শৰীৰত গদাঘাত কৰাত কম্পন থামি স্থিৰ হ'ল। তেতিয়া ভগৱানে গয়াসুৰৰ সুৰত নিজ পাদপদ্ম স্থাপন কৰি গয়াসুৰক ইচ্ছামতে বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ আদেশ দিয়াত গয়াসুৰে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যে “হে প্ৰভো! মোক এই বৰ দিওক যেন যাৰে চন্দ্ৰ দিবাকৰ

আক এই পৃথিবী থাকে তেতিয়াটল যেন মোৰ মুৰব এই ধৰ্মশিলাত ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ, অধিষ্ঠিত থাকে। আক যি মোৰ মুৰত থকা আপোনাৰ শ্ৰীপাদপদ্মত ভক্তিতাবে পিণ্ড দান কৰে, তাৰ সপ্তগোত্ৰ ও সাতকুল উদ্ধাৰ হৈ যেন বৈকুণ্ঠলৈ যায়।” বিষ্ণুই “তথাস্তু” বুলি বৰ দি অস্তধান হল। গয়াত দেখিব লগীয়া ঠাই—শ্ৰীশ্ৰীবিষ্ণুপাদপদ্ম, কল্ক নদী, অক্ষয়বট, বামগয়া বা সীতাকুণ্ড, বামশিলা, প্ৰেতশিলা, ব্ৰহ্মযোনি, বিজয়-কৃষ্ণ গোস্বামীৰ মন্দিৰ, আকাশী ও পাতালী গঙ্গা, বুদ্ধগয়া প্ৰভৃতি। সাধাৰণতঃ যাত্ৰীসকলে প্ৰথমে কল্ক নদীত, তাৰ পাছ বিষ্ণু পাদপদ্মত আক অক্ষয় বটৰ গুড়িত পিণ্ড দি বাকী কেইটাইত দৰ্শন কৰে। আমিও তদনুসাৰে যথা সম্ভৱ কৰি, ফিৰাদিনা বুদ্ধগয়া চাবলৈ গলো। গয়াৰ বিষ্ণুপাদপদ্মৰ ওচৰত ভগবানৰ যি ক’লা পাথৰৰ মন্দিৰ আছে সি অতিশয়, সুদৃঢ়, সুন্দৰ আক মনোহৰ।

বুদ্ধগয়া

গয়াৰপৰা ৭ মাইল দূৰত বুদ্ধগয়া তীৰ্থ আছে, গয়াৰপৰা ঘোৰাৰ গাড়ী বা মোটৰেৰে যাব পাৰি। মন্দিৰৰ আগতে ওটা বৰ ভয়ানক ডাঙৰ ঘণ্টা আৰি থোৱা আছে, নেপালৰ মহাৰাজে উপহাৰ দিয়া বুলি শুনিও। মন্দিৰৰ গাত নানা ৰূপ কাককাৰ্গ্যখচিত নানা মূৰ্ত্তি, আক ভিতৰত বিচিত্ৰ

কাকৰ্কাৰ্য্যখচিত পাথৰৰ উচ্চ আসনৰ ওপৰত পদ্ম-
 সনত ধ্যানস্থ মৰ্ম্মৰ পাথৰৰ বুদ্ধদেৱৰ মনোহৰ মূৰ্ত্তি দেখিলে
 সকলোৰে মন ভক্তিৰসে পৰিপূৰ্ণ হয়। মন্দিৰৰ দক্ষিণফালে
 এটা সৰু মন্দিৰৰ ভিতৰত পঞ্চপাণ্ডৱৰ মূৰ্ত্তি আৰু মন্দিৰৰ
 পশ্চিমফালে পাক্কা ঢাপৰ ওপৰত জগদ্বিখ্যাত বোধিবুদ্ধ
 (পুৰণা ডান্ডৰ আইত গছ এডাল) এতিয়াও জীয়াই আছে।
 তাৰ তলত আৰু ওচৰৰ গছবিলাকৰ তলত বৌদ্ধ শ্ৰমণক-
 বিলাকে পদ্মাসনকৈ বহি বহি তপস্যা কৰিব লাগিছে, দেখিলেই
 ভক্তিৰ উদয় হয়। মন্দিৰৰপৰা অলপমান দূৰত “বুদ্ধ পুথৰা”
 নামে এটা পুখুৰী আছে, তাতে বুদ্ধদেৱে নিৰ্ত্তো স্নান কৰিছিল
 বুলি প্ৰবাদ আছে। মন্দিৰৰ পূবফালে বাটৰ সিফালে মোহন্ত
 মহাৰাজৰ প্ৰকাণ্ড অট্টালিকা, আৰু নানা বৰুৱা শ্ৰেণীৰ্চৰ্যা-
 পূৰ্ণ পুৰী দেখিলে অবাক হব লাগে। মন্দিৰৰ সম্মুখতে এটা
 পাক্কা কুৱা আছে, তাৰ পানাবোৰ ওচৰৰ জান আন কুৱাতকৈ
 মিঠা, এইবিলাক দেখি সেইদিনা বাহাঁত আহি ৰাতি থাকিলো।
 ১৩ কাৰ্ত্তিক তাৰিখে দিনত চহৰ ভ্ৰমণ স্নান দৰ্শন আদি কৰি
 পাণ্ডাৰ ঠাইত স্কফল লৈ গধূলি ৬ কাশীধামলৈ যাত্ৰা কৰিলো।
 আগে স্কফল দিয়াত পাণ্ডাবিলাকে যাত্ৰীক নানা বৰুৱা কৰ্ম্ম
 দি টোকা আদায় কৰিছিল, কিন্তু এতিয়া সেই দোষটো বহুতো
 কমিছে। গয়াধামত খোৱা-লোৱাৰ সকলো বস্তু-বাহানি কিনিবলৈ
 পোৱা যায়।

৩। কান্ধীশাল

গয়াৰপৰা কান্ধীৰ বেনাবস চিটি ষ্টেচনলৈ মোগল ছৰাই ষ্টেচনেৰে প্ৰত্যেকে ২১/০ আনাৰ টিকেট কিনি গাড়ীত উঠি বাতি ৪ টা বাজাত কান্ধী পালোগৈ। চিটি ষ্টেচনৰপৰা তঁৰথলৈ প্ৰায় দুই মাইল। ঘোৰাৰ গাড়ী ও একা (এটা ঘোৰাৰ গাড়ী) পোৱা যায়। ষ্টেচনৰ ওচৰতে “গিৰিধাৰা-লাল, বামপ্ৰতাপ ধৰ্মশালা,” ক্যান্টনমেণ্ট ষ্টেচনৰ কাষত “অঘোখ্যা প্ৰসাদ ধৰ্মশালা,” চক বাজাৰৰ কাষত “মতিলাল ভাগীৰথী ধৰ্মশালা,” আৰু বাধাকৃষ্ণ ধৰ্মশালা আছে।

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায় প্ৰত্যেক বাজা, মহাৰাজা আৰু জমিদাৰে ইয়াত একোটা অন্নছত্ৰ আছে। দশাশ্বমেধ ঘাটৰ ওচৰত পাৰ্ব্বতী আশ্ৰম, হিন্দু বোৰ্ডিং এণ্ড লজিং, বিশ্বনাথ কেবিন, আৰু অন্ন-পূৰ্ণা হোটেল আছে। ধৰ্মশালাবিলাকৰ থকাৰ বৰ সুবিধা। এনে কোনো হিন্দু-তীৰ্থ বা বেলগুৱেৰ বিখ্যাত ষ্টেচন বা জংসন নাই, য’ত দুটা এটা ধৰ্মশালা নাই। ধৰ্মশালাত থাকি থাকি একেবাৰে সমুদায় ভাৰতবৰ্ষকে ভ্ৰমণ কৰিব পাৰি। প্ৰত্যেক ধৰ্মশালাত এজন কাৰ্য্যকাৰক বা মেনেজাৰ বা মহৰী থাকে, আৰু এজন বা দুইজন চৌকীদাৰ আৰু মেটৰ থাকে। সেইবিলাকৰ পইছা আদি দিবৰ কোনো নিয়ম নাই, আৰু আমাত কোনো ও মেনেজাৰে খোজাও নাই। কেৱল আছিলৰ সময়ত চৌকীদাৰ মেটৰক দুই চাৰি অনা বক্ৰিছ, দি আছিল লাগে, সি বিশেষ ধৰ্ম্ম একো নহয়। এই ধৰ্মশালাবিলাকৰপৰা যে তীৰ্থ যাত্ৰাৰ

আক দেশ ভ্ৰমণকাৰীৰ কিমান উপকাৰ হৈছে তাক কৈ ওব
 পেলাব নোৱাৰি। কিন্তু সকলো ধৰ্মশালাতে পাগঘৰটী নিজে
 খুব ভালকৈ গোবৰ মাটীৰে মুচি লব লাগে। কিছুমান ধৰ্ম-
 শালাত পায়খানাৰ বন্দবস্ত ভাল নহয়, কিন্তু বেছি ভাগতে ভাল।
 ধৰ্মশালাত থাকিব লাগিলে প্ৰায়ে গৈ মেনেজাৰজনক লগ
 ধৰি নিজৰ নাম খাম লেখাই সৈ এটা থকা কোঠা আৰু
 এখোটা লি পাগঘৰ ঠিক কৰি লৈ নিজৰ তালি চাৰি বন্ধ
 কৰি বস্ত্ৰ-বাহানিৰূপে পাগঘৰটী আগেয়ে পৰিষ্কাৰকৈ লব লাগে।
 কাশীত পাণ্ডাৰ বৰ বেছি আবণ্ডক নাই, গাইড্ সৰূপে এজন
 হলেই হয়। আমিও তেনে পাণ্ডা এজন লৈছিলো। কাশী
 সম্বন্ধে শাস্ত্ৰৰ চমু মত এই যে সত্যযুগত মহাদেবে, বৰুণা আৰু
 অসি নামে দুখন নদীৰ মাজত, বিশূলৰ ওপৰত পাঁচ ক্ৰোশ দীঘল
 ও পপালি ব্যাপি এই কাশী বা বাবানসী পুৰী নিৰ্মাণ কৰিছে, আৰু
 তেতিয়াৰপৰা তাত তেওঁ স্বয়ং বাস কৰিব লাগিছে। কাশীবাসীৰ
 স্মৃষ্টিৰ সময়ত, সয়ং মহাদেব আহি তেওঁলোকৰ কাণত তাৰক
 ব্ৰহ্মনাম দান কৰি জীৱক উদ্ধাৰ কৰে। সেই নিমিত্তে ঠাণ্ড
 চিৰ কালৰপৰা এটা প্ৰবাদ চলি আছে যে, কাশীত মৃত্যু হলে
 মৃতকে সেই কাণখন ওপৰ কৰি প্ৰাণ ত্যাগ কৰে। কাশীত
 মৃত্যু হলে তাৰ আৰু পুনৰ্জন্ম নহয়, এই নিমিত্তে কাশীত
 আজিকালিও ভাৰতবৰ্ষৰ নানা ঠাইৰ হাজাৰ হাজাৰ হিন্দু বৃতা
 মতা তিক্ত গৈ কাশীত বাস কৰি মৃত্যুৰ আগমনী গীত
 গাই গাই বাট চাই বহি আছে। ঋষিদলে কাশীৰ এনে

প্ৰশংসা কৰি লেখি থৈ গৈছে যে “কলৌ বিশ্বেশ্বৰো দেবঃ, কলৌ-
বাৰাগসৌপুৰী” অৰ্থাৎ কলিকালত কাশীৰ নিচিনা পুণ্য ধাম
আৰু বিশ্বেশ্বৰৰ নিচিনা জ্যোতিৰ্লিঙ্গ আৰু দ্বিতীয় নাই।
শাস্ত্ৰত এই সাতখনি পুৰীক মনুস্মৃতিৰ মোক্ষদায়িনী পুৰী
বুলি উল্লেখ কৰি গৈছে যথা “অযোধ্যা মথুৰা মায়া, কাশী-
কাপ্ৰী অবন্তিকা। পুৰী দ্বাবাবতী চৈব, সপ্তৈতা মোক্ষদায়িকাঃ।”

মুছলমান বাদচা ঔৰজ্জ্বেবে বিশ্বেশ্বৰৰ পুৰণা মন্দিৰ
ধ্বংস কৰাৰ পাছে ইন্দোৰৰ পুণ্যবতা মহাৰাণী অহল্যা বাঈ
বৰ্ত্তমান মন্দিৰ নিজ খৰছে তৈয়াৰ কৰাই দিছিল, তাৰ পাচে
পঞ্জাবৰ ৰাজা বঞ্জিং মহাৰাজে এই মন্দিৰটি একেবাবে
সোণেৰে বন্ধাই দিয়াইছে। এই মন্দিৰৰ তলত একহাতমান
চাৰিকোণীয়া গহ্বৰৰ ভিতৰত ভগবান বিষ্ণুনাথ শিবলিঙ্গ নিৰা-
ঙ্কিত আছে।

কাশীত দেখিবলগীয়া প্ৰধান ঠাই—তৃণ্ডিৰাজ গণেশ,
অম্মাপূৰ্ণাভগবতী, শনিমূৰ্ত্তি, জ্ঞানবাপী, হৰপাৰ্বতী, অক্ষয়বট,
বিষ্ণুচৰণচিহ্ন, মণিকৰ্ণিকা, চক্ৰতীৰ্থ, বৈলঙ্গস্বামীৰ মূৰ্ত্তি, দশাশ্ব-
মেধঘাট, শীতলাদেবী, কেদাবেশ্বৰ, দুৰ্গা মন্দিৰ, হৰিশ্চন্দ্ৰ ঘাট,
ভাস্কৰানন্দ আশ্ৰম ও মূৰ্ত্তি, হিন্দু, কলেজ, শঙ্কৰাচাৰ্য্য মঠ,
হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয় আৰু অন্যান্য বহু দেব-দেবীৰ মন্দিৰ
আছে।

আমি কাশীত ধৰ্ম্মশালাত থাকিবলগীয়া নহল, কাৰণ
দশাশ্বমেধ ঘাটৰ ওচৰতে কালীবাৰুৰ পূৰ্বপুৰুষ ৰাজা ৰাজবল্লভ

মহাবাজে বান্ধা, তেওঁৰ পাক্কা দালান এটা এতিয়াও কালী বাবুসকলৰ দখলত আছে, পিছে তেওঁৰ নিৰ্দেশমতে আমি গৈ তাতে থাকিলো। তাৰপৰা দশাশ্বমেধ ঘাটত গৈ গঙ্গাস্নান কৰি ৩বিশ্বনাথ প্ৰমুখ্যে ওপৰত লেখা দেব-দেবীসকলক যথা সাধ্য দৰ্শন ও মৎসামাঘ পূজা আদি কৰি দুই বাতি কালী বাবুৰ পাছে কাতিৰ ১৫ তাৰিখে ২টা বজাত আত্ৰা ফোৰ্টলৈ ৩১/০ অনাৰ টিকেট কৰি বাওনা কৰিলো। কাশীত গঙ্গা উত্তৰ বাহিনী গতিকে গঙ্গাস্নান অতি প্ৰশস্ত। কাশীত অন্য বহু নগৰতকৈ শাক-পাচলি সস্তা আৰু বহু বস্তু কিনিবলৈ পোৱা যায়।

কাশীৰপৰা আত্ৰালৈ যোৱাত বাটতে এলাহাবাদৰ বঃ প্ৰয়াগতীৰ্থ পোৱা যায়। এইবাৰৰ আগে আমি এই তীৰ্থলৈ গৈছিলো গতিকে এইবাৰ স্নান যোৱা নহ'ল। তথাপি যাত্ৰীসকলৰ সুবিধাৰ নিমিত্তে আমাৰ পুৰণা ডাইবাৰপৰা এই তীৰ্থৰ বিষয় যি জানিছিলো লিখা হল।

৭। এলাহাবাদ বা প্ৰয়াগ

এলাহাবাদ জংনন এখন বৰ ডাঙৰ ষ্টেচন। তাৰপৰা তাৰ্ণলৈ ৪ মাইলমান দূৰ হ'ব, সদায় এক পোৱা যায়। এই ষ্টেচনৰ ওচৰতে বিহাৰীলাল—কুঞ্জীলাল, সিংহানীয়াৰ এটা ধৰ্ম-শালা আছে। ইয়াৰ বাটদিকক বৰ বহল, আৰু গছৰ নামেৰে

বাস্তাবিলাসৰ নাম খেঁছে। তাৰ কাৰণ এই যে যি বাটৰ কাষত নিমু কঠেছে তাৰ দুইকাষে কেৱল নিমুই আৰু আন গছ নাই, সেইদেখি সেই বাটৰ নাম “নিমু বাস্তা”। তেনেকৈ “আহত বোড” বা বাস্তা, “তেভেলি বাস্তা” ইত্যাদি। ইয়াত প্ৰধান তীৰ্থকৃত্য হৈছে ত্ৰিবেণী ঘাটত স্নান ও মুগুন। ঘাটত যায় দেখিলো বৰ বৰ চাতাজাপি বা বৰ ডাঙ্গৰ চাতা একোটাৰ তলত একোজনকৈ পাণ্ডা বহি আছে আৰু প্ৰত্যেকৰ চাতাত বা জাপিত সিংহ, লোৰা, হাতী বা চিপাহী একোটা আকা আছে। যাৰ চাতাত যি আঁকা আছে সেইয়ে তেওঁৰ মাৰ্কা, সেই অনুসাবে পাণ্ডাৰ নাম হয়। যথা সিংহ মাৰ্কা কানে লাডু কানাইয়ালাল চাবে চাৰি ভাই। এনেকৈ চাবে তিনি ভাই চাবে সাত ভাইবপৰা চাবে এগাৰ ভাইলৈ আমি শূনি আহিছো। চাবে তিনি ভাইৰ অৰ্থ তিনি ভাইৰ উপনয়ন হৈছে, এক ভাইৰ এতিয়াও হোৱা নাই গতিকে গণনাত তেওঁক আধা বুলি ধৰে। কোনো কোনোৱে বিবাহ কৰাক পূৰা, নকৰাক আধা লেখে বুলিও কয়। ঘাটত অসংখ্য নাপিত বহি স্কোৰী কবিনলৈ সদায় মাতিবই লাগিছে। প্ৰত্যেকৰ মূৰ গুবোৱাত ১০অনাৰপৰা আৰম্ভ কৰি যিমানৈ পাবে আদায় কৰে। প্ৰয়াগত বিশ্বাসী ভক্তবিলাকে শৰীৰৰ নোম অধিককি চকুৰ ভুক পৰ্য্যন্ত খুৰায়। মুগুন কৰি উঠি ত্ৰিবেণীৰ ঘাটত স্নান ও শ্ৰাদ্ধাদি কৰি বেগীমাধৱ দৰ্শন কৰি তীৰ্থকৃত্য সমাপন কৰে। ইয়াতে ত্ৰিবেণীৰ ঘাট বুলি যি ঠাইত গঙ্গা

যমুনা, সৰস্বতীৰ মিলন হৈছে সেই ঘাটলৈ নাৱেৰে যাব লাগে। গতিকে আমাৰ লগৰ পুৰোহিতজনে বৰ ভয় কৰি, তেওঁও নগল আৰু আমাকে যাবলৈ নিদিলে। যমুনাৰ যি ঘাটত আমি স্নান কৰিলো, সেই ঘাটেতে স্নান ও মুণ্ডনৰ ধুম দেখি অৱাক হৈছো। প্ৰয়াগত নাপিতবিলাকে কথাই কগাই এটা পত্ৰ মাতে যে “প্ৰয়াগে মুড়িয়ে মাথা, মৰপাপী যথাতথা।” প্ৰয়াগত দেখিবলগীয়া,—দুৰ্গৰ ভিতৰত অশোকস্তুম্ভ, অক্ষয়বট, বেণীমাধৱ, ভৰদ্বাজ মূনিৰ আশ্ৰম, হুম্মান মূৰ্ত্তি, আৰু মুয়াৰ কলেজ, খৰুবাগ, হাইকোৰ্ট, ইত্যাদি।

৮। আগ্ৰা চহৰ

কাতিৰ ১৬ তাৰিখে পুৱা ৫টা বজাত গৈ আগ্ৰা পাই স্টেচনৰ কাষতে ১।০ জনা ভাড়া দি, এটা নাম মাত্ৰ ধৰ্ম্মশালা গুৰুফে ভাড়াটীয়া ঘৰত বস্তু-বাহানি তালো বন্ধ কৰি থৈ, এজন চাৰ্টিফিকেট পোৱা গাইডক ১ এটকা দিবৰ বন্দোবস্ত কৰি লৈ নগৰ চাবলৈ ওলালো। এই চহৰত কেবল যমুনা স্নানত বাজে হিন্দুৰ আৰু অন্ত তীৰ্থ নাই; এই যমুনাৰ নাম ইয়াত বেণুকা তীৰ্থ। কেবল তাজমহল আৰু আগ্ৰাকোৰ্ট চাবলৈহে বেছিভাগ যাত্ৰীয়ে আগ্ৰালৈ যায়। মুছলমান বাদচা চাহজাহানে, তেওঁৰ প্ৰিয়া পত্নী মমতাজ বিবীৰ মৃত্যুত অত্যন্ত শোকাৰ্হ হৈ, তেওঁৰ প্ৰিয়ৰ নাম চিৰস্মৰণীয় কৰিবৰ নিমিত্তে এই

জগদ্বিখ্যাত তাজমহল তৈয়াৰ কৰি তাৰ তলত তেওঁৰ কবৰ দিছে। বাদচাহৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ কবৰে তেওঁৰ প্ৰিয়া-বেগমৰ ওচৰত দিছে। এতিয়া বাদচা ও বেগমৰ কবৰ দেখিলে টিক যেন স্বাভাৱে ভাৱা একে ঠাইতে শুই, এই দুঃখ শোক পৌড়িত জগতৰপৰা শোক দুঃখৰ হাত এৰাই চিৰ কাললৈ শাস্তি লাভ কৰিছে বুলি বোধ হয়। এই তাজমহল পৃথিবীৰ সপ্ত আশ্চৰ্য্য বস্তুৰ ভিতৰত এটা। ইয়াক বহুদেশৰ বহু কাৰিকৰে মিলি ক্ৰমান্বয়ে ১৭ বছৰ পৰিশ্ৰম কৰি ৭ কোটি টকা খৰচ কৰি, পৃথিবীৰ সকলো দেশৰপৰা নানা বস্তুৰ মহামূল্য পাথৰবিলাক আনি তৈয়াৰ কৰিছে। তাজমহল স্টেচনৰপৰা ১১ মাইলমান দূৰ হ'ব। স্টেচনৰপৰা ষমুনাৰ পাৰৰ বাটেৰে তাজমহললৈ গোৱাত সোঁহাতে মুকলি পথাৰ এখনত কুইন ভিক্টৰিয়াৰ এটা প্ৰকাণ্ড মাৰ্কেটল পাথৰৰ মূৰ্ত্তি আছে। তাজমহলৰ শোভা ভিন্ ভিন্ সময়ত ভিন্ ভিন্ বৰমৰ হয়। জোনাক বাতি চন্দ্ৰকিৰণত ও পুৱাই সূৰ্য্য উদয় হোৱাত সূৰ্য্য কিৰণত, দেখিবলৈ অতি মনোহৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। তাজমহলৰ শোভা আৰু কাককাগাৰ ৰূপ লেখি বুজাব নোৱাৰি, তুলনা দিবৰো বস্তু নাহি, কেৱল তাজমহলে তাজৰ তুলনা। তাজমহলৰ পৰা কিছুমান দূৰত আগ্ৰাকোট বা দুৰ্গ আছে। তাত এজন মহৰি পুৱা ১০ টা বাজাৰ সময় আহি অফিচ খুলি বহে। তাতে প্ৰতিজনে সোমোৱা ফিজ ৮০ আনাকৈ জমা দি চাটিকিনেট এখন লৈ দুৰ্গৰ ভিতৰত সোমাব লাগে। ভিতৰত মতি

মৰ্চজিদ, দেওৱানী আম বা আকবৰৰ দৰবাৰ ঘৰ, নাগিনা মৰ্চজিদ, চাহজাহানৰ বন্দীশাল, দেওৱানী খাছ, সোমনাথ মন্দিৰৰ বিখ্যাত চন্দন কাঠৰ দল্ভা জোড়া, (কিন্তু এতিয়া সেই জোড়া সোমনাথৰ দৰ্জী নহয় বুলি তাত লেখি থৈছে) ছিছ মহল বা হামাম, অৰ্থাৎ বাদচাৰ গাধোৱা ঘৰ, চাহজাহানৰ মৃত্যু হোৱা ঠাই, সোধবান্দি মহল, আকবৰে জহকালি পকা ঘৰ, ও পঢ়া ঘৰ ইত্যাদি বহু দেখিবলগীয়া ঠাই আছে। সেইবিলাক গৈ নিজ চকুৰে নেদেখিলে লেখি বুজাবৰ ভাষা নাই। এই দুৰ্গটো আকবৰ বাদচাৰ ১৫৭৩ শকত তৈয়াৰ কৰিছে। আমি এইবিলাক চাই আহি, ভাড়াটীয়া ঘৰটো পছন্দ নোহোৱাত, সকলো বস্ত-বাহানি যমুনাৰ পাৰলৈ বৈ আনি, ঘাটৰ ওপৰতে মুকলি ঠাইত পাগ কৰি খালো। ওচৰৰ বজাৰত সকলো বস্ত-বাহানি কিনিবলৈ পালে। পাগ কৰা সময়ত আমি যমুনাত স্নান ও নিতাকৰ্ম্ম সমাপন কৰি কাছৰ ও মাছৰ বং চালো। কাছবিলাক আগে পাৰৰ নানা ঠাইত, ও পানীত ছিলতি বিংশতি, হৈ আছিল, পিছে পানাত কিছুমান ভাজা বুট ও আঠৈ পেলাই দিয়াত, ইমান আহি জমা হল যে তেতিয়া যেন যমুনাৰ পানী শুকাই এডোখৰ প্ৰকাণ্ড শিলনি পথৰৰ ওপৰেৰে নদীৰ পানী ছাপ ছিপনিয়াকৈ বৈ যাব ধৰিছে বুলিহে বোধ হল। কত বকমৰ ভিন্ ভিন্ জাতৰ কত কাছ যে তাত জমা হৈছিল আহি তাৰ সংখ্যা কব নোৱাৰি। পিছত গৈ ঘাটৰ ছিবিৰ থাকৰ ওপৰত উঠি

উষ্টিও খাব ধৰিলে গৈ। আন মাছো দুই চাবিটা আছিল, কিন্তু কাছৰ প্ৰতাপত নিহঁত নগণ্য হৈ কঁত বা পলাই গল। এনেকৈ কাছৰ তাগাজা চাই আৰু চহৰৰ অন্যান্য দৃশ্য চাই ভাঠিবেলা মথুৰা কেণ্টনমেণ্টলৈ ৭০ আনাকৈ টিকেট কৰি যাত্ৰা কৰিলো। আমি ভাড়া কৰা ঘৰটো অতি জঘণ্য। আগ্ৰাফোর্ট ষ্টেচনৰ কাষত বামকিচন দাসৰ এটা ধৰ্মশালা আছে। আগ্ৰাত বাতি থাকিব খুজিলে সেই ধৰ্মশালাত থাকাই ভাল। তাজমহাল ও ফোট চাব খুজিলে, এজন গাইডে ভালকৈ বুজাই নৈদিলে ভালকৈ চোৱা নহয়, গতিকে এজন গাইড পৰি লব লাগে।

৯। মথুৰাপুৰী ও গিৰি গোবৰ্দ্ধন

সেই দিনাই বাতি গৈ মথুৰা পাই ধৰ্মশালাত থাকিলো। এই ধৰ্মশালাটো মন্দ নহয়। মথুৰা আগে আমাৰ চোৱা আছে, গতিকে তাত সময় খৰছ নকৰি ১৭ কাৰ্ত্তিক পুৱাই উষ্টি ১১০ আনাত এখন মোটৰ ভাড়া কৰি গিৰি গোবৰ্দ্ধনলৈ যাত্ৰা কৰিলো। গোবৰ্দ্ধন গিৰি ইয়াৰ পৰা ১৬ মাইল দূৰ; বাট ভাল, এক ঘণ্টা মানৰ ভিতৰতে গৈ গিৰি গোবৰ্দ্ধন পাই, দেখিলো যে গোবৰ্দ্ধন পৰ্বতখনি এতিয়া পৰ্বত আকাৰে নাই। লতা-পাত, গছ-গছনি, মাটী-ঘাঁহ আদি পৰ্বতত সচৰাচৰ থকা বস্তুবিলাক একো নাই। কেৱল

কিছুমান শিলৰ এটা প্ৰকাণ্ড আলিৰ নিচিনা হৈ ২।৩ মাইল দৌবলে, প্ৰস্থে ২০ টাৰ মান ঠাই আগুৰি পৰি আছে, আৰু বহুত শিল ইফালে সিফালে ছিলতি বিলতি হৈ পৰি আছে। শ্যামকুণ্ড ও বাধাকুণ্ড নামে একে জোড়াই ২টা বৰ ডাঙৰ পুখুৰী বা কুণ্ড আছে। আমি ভিখুলাল গোস্বামী নামে এজন পাণ্ডা ধৰি প্ৰথমে শ্যামকুণ্ড ও বাধাকুণ্ডত স্নান সন্ধ্যাদি নিত্য কৰ্ম সমাপন কৰি বাধা গোবিন্দ প্ৰভৃতি তাত থকা বিগ্ৰহসকল দৰ্শন কৰিলো। তাত কিছুমান মণিপুৰী বৈষ্ণৱ ও বৈষ্ণৱী লগ লাগি এখন সত্ৰ পাতিছে, সেই সত্ৰত এজন মণিপুৰী ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতে শ্ৰীমদ্ভাগৱত পাঠ কৰিব লাগিছে আৰু সেই বৈষ্ণৱ বৈষ্ণৱীসকলে তদুপত-চিত্তে ভাগৱত শুনিব লাগিছে। তেওঁলোকে তাতে এটা মন্দিৰো স্থাপন কৰিব লাগিছে, এইবিলাক দেখি গিৰি গোবৰ্দ্ধনৰ তীৰ্থৰ ঠাইখন ভালকৈ ফুৰি চাই ভাটিবেলা আকৌ মোটেবেৰে মথুৰাৰ ওচৰৰ এখনি সৰু ষ্টেচনলৈ ফিৰি আহি প্ৰত্যেকে ১৬ পাই কৈ টিকেট কৰি শ্ৰীৰূদ্ৰাবনলৈ যাত্ৰা কৰিলো। মথুৰা ষ্টেচনতে বাধা বহুত ছাবে এগাৰ ভাই নামে রূদ্ৰাবনৰ পাণ্ডা এজনে আমাক ধৰি তাৰে পৰা আমাৰ লগ লাগিল। সিফালে মথুৰাৰ ৪।৫ জন পাণ্ডাই হাতত প্ৰকাণ্ড একোডাল লাঠি লৈ আহি, সেই দিনা ৰাতি তাতে থাকি মথুৰা চাবলৈ আমাক বৰকৈ টান দি ধৰিলে। আমি মথুৰা আগে দেখিছো এইবাৰ আমাৰ যোৱা নহব বুলি বাৰ

ৰাৰ কোৱাতো সিহঁতে পাবিলে আমাক জোবকৈ বেইল
 গাৰীৰ পৰা নমাই নিব খোজে. আকৌ আমাৰ লগত থকা
 বৃন্দাবনীয়া পাণ্ডাজনক মাৰিবৰ জোগাৰ কৰিলে। সিহঁতৰ
 মূৰ্ত্তি দেখি বৃন্দাবনীয়াক আমি সেই দিনা বক্ষা কৰিব নোৱাৰিম
 আৰু আমাৰ আগতে তাক কিবা খুন জখম কৰিব আৰু
 আমি সাক্ষী কৈ মৰিব লাগিব বুলিহে বোধ হৈছিল।
 পিছে আমি সৈতে সিহঁতে তৰ্ক-বিতৰ্ক কৰি থকাতো কিবা কাৰণে
 বৃন্দাবনীয়া এবাৰ গাড়ীৰ পৰা নামিল, এনেতে সিহঁতে সেই
 ফেচেনত থকা কনিফ্ৰবল এটাক কিবা কৰি হাত কৰিলে,
 আৰু তাৰ হতুৱাই বৃন্দাবনীয়াক টানা আজুৰা লগাই দিলে।
 গতক বেয়া দেখি কালী বাবু ও আমি গৈ কনিফ্ৰবলক
 ভালকৈ কথাটো বুজাই দি বহু চেফটা কৰিহে সেই দিনা
 বৃন্দাবনীয়াক বক্ষা কৰা হৈছিল। মথুৰা আৰু বৃন্দাবনৰ
 নিচিনা এনে অত্যাচাৰী পাণ্ডা, গোটেই খন ভাৰতবৰ্ষৰ আৰু
 কতো দেখা নাপালো। গয়াৰ আগে দুৰ্গাম থাকিলেও আমি
 এই দুইবাৰৰ ভিতৰত কোনো বাবেই গয়ালী পাণ্ডাৰ
 ব্যৱহাৰ বেয়া পোৱা নাই। মথুৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মস্থান
 গতিকে হিন্দুৰ এখনি সপ্তমোক্ষদায়িনী পুৰীৰ অগ্ৰতম
 পুৰা। মথুৰাত দেখিবলগীয়া ঠাই বিশ্ৰামঘাট, ধ্ৰুৱতীলা,
 ধনুৰ্ধৰা স্থান, বজ্জভূমি, বজ্জেশ্বৰ মহাদেৱ, কংস কিল্লাৰ
 ঠাই, কেশৱ জীউৰ মন্দিৰ, কুজানাথ, ভূতেশ্বৰ মহাদেৱ ইত্যাদি
 বহু দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰ আছে। বিশ্ৰাম ঘাটত কংসক বধ

কবি শ্রীকৃষ্ণ মল্লপ জিবণি লৈছিল, প্ৰব তিলাত প্ৰবে তপস্তা কৰিছিল, ভূতেশ্বৰ মহাদেৱে এই পুৰীখন বক্ষা কৰি আছে বুলি প্ৰসিদ্ধ।

১০। শ্ৰীশ্ৰীস্বন্দাবন ধাম

১৭ কাৰ্তিক তাৰিখে গধূলি গৈ বৃন্দাবন পাঠ এটি ধৰ্মশালাত থাকিলো। বৃন্দাবন শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাভূমি, হিন্দুৰ বিশেষকৈ বৈষ্ণৱসকলৰ পৰম পবিত্ৰ তীৰ্থস্থান। শ্ৰীমতী ৰাধিকাৰ আন এটি নাম বৃন্দা। যি বনত শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱানে বৃন্দাৰ লগত কেলি কৰিছিল, তাৰ নামেই বৃন্দাবন। ভগৱানে অতি শিশু কালতে ঐশ্বৰিক শক্তি দেখায়, পুতনা, বকাসুৰ, অঘাসুৰ কেশীবধ, কালায়নাগ দমন, ইন্দ্ৰৰ যজ্ঞভঙ্গ, গোৱৰ্দ্ধন ধারণ, গোপীসকলৰ বন্দন হৰণ, বাসলীলা প্ৰভৃতি নানাতৰহৰ বালালীলা দেখাই, অক্ৰুৰৰ বণত উঠি যোঁতয়া এই বৃন্দাবন এৰি মথুৰালৈ যায়, তেতিয়া তেওঁৰ পৰম ভক্ত গোপশিশু আৰু গোপীসকলৰ মৰ্মভেদী বিলাপত, কাতৰ হৈ তেওঁলোকক দাস্তানা দিনৰ নিমিষ্টে নিজ মুখেৰে কৈছিল যে “বৃন্দাবনং পৰিতাজা পাদ-মেকং ন গচ্ছামি।” এই শ্ৰীমুখৰ বাক্যকে বিশ্বাস কৰি, ভক্ত সকলে আজিও বৃন্দাবনত লীলাময়ৰ মধুৰ মুৰলী ধ্বনি শুনে। এই বৃন্দাবনৰ বৃত্তান্ত দশমস্কন্ধ ভাগবতত আৰু অগ্ৰ্য্য বহু বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰত অতি সুন্দৰৰূপে বৰ্ণিত আছে আৰু ইয়াৰ বিৱৰ্ন নজনা হিন্দু নাই বুলিলেও মিছা কোৱা নহয়।

এতেকে এই সম্বন্ধে আৰু বহুলাই নেলৈখি অতি আশ্চৰ্য-
কায় কথাখিনি মাথোন লিখা হ'ল। অম্ববাধিপতি মহাৰাজ
মানসিংহে যি গোবিন্দজীউৰ বড়া পাথৰৰ মন্দিৰ কৰি দিছিল
তাৰ ওপৰ খণ্ড আওবঙ্গজৰ বাদচায় ভাজি দিছে, নানা কাক-
কাৰ্য্যখচিত তলৰ তালু মাত্ৰ এই দুখৰ কাহিনী ভক্তসকলক
জনাৰলৈ এতিয়াও ঠিয় হৈ আছে। এই মন্দিৰ দেখিলে
হিন্দুমাত্ৰেৰে হৃদয়ত ভয়ানক আঘাত লাগে; তেতিয়াবপৰা
সেই মন্দিৰত পূজা আদি কৰা বন্ধ কৰি দিছে। ১২২৫
সনত বিখ্যাত দেওৱান নন্দকুমাৰ মহাত্মাই এই বৰ্তমান গোবিন্দ
গোপীনাথ, আৰু মদনমোহনৰ মন্দিৰ এটা তৈয়াৰ কৰি দি
ভক্তিৰ পৰাকাস্তা দেখাই গৈছে।

বৃন্দাবন য়েচন পালে ভক্তসকলে বৃন্দাৱনৰ মাটিত
ভৰি দিবৰ আগেয়ে, বৃন্দাৱনৰ ধূলি মূৰত ও গাত ঘৰি লয়,
কাৰণ বৃন্দাবনৰ ঘাটে-বাটে ভিথৰীয়া, পাণ্ডা, গৰখীয়া আদি
সকলোৱে আজিও এই গানটো সদায় গাই, ভক্ত যাত্ৰীসকলৰ
হৃদয়ত ভক্তিৰস সিঁচি দিয়ে যেনে—

ধূলা নয় ধূলা নয় গোপীৰ পদবেণু ।

এই ধূলা মেখেছিল নন্দৰ বেটা কামু ॥

শ্যামকুণ্ড বাধাকুণ্ড গিৰি গোবৰ্দ্ধন ।

মধুৰ মধুৰ বংশী নাজে এইতো বৃন্দাবন ॥

এই বৃন্দাবনৰ পুণ্ডিত এদিন সেই বিবিধি বাহিত ধ্বজ
বহুত্ৰিত শ্ৰীহৰিৰ শ্ৰীপাদপঙ্কজৰ চিহ্ন পৰিছিল, গতিকে সেই

খুলিব বেণুকণা বিলাকো আজি ভক্তসকলৰ হৃদয়ৰ অমূল্য ধন । বৃন্দাবনত চাবলগীয়া প্ৰধান দেব-দেবীৰ বিগ্ৰহ যেনে গোবিন্দ জ্যোতি, গোপানাথ, মদনমোহন, যোগমায়া, বাধাবমণ, গোকুলানন্দ, চাহাজিৰ মন্দিৰ, নিধুবন, নিকুঞ্জবন, শ্যামসুন্দৰ, বাধাবল্লভ, বাধাদামোদৰ, বংশীবট, গোপেশ্বৰ মহাদেৱ, যমুনা-পুলিন, জ্ঞানগুদাৰি, লালাবাবুৰ মন্দিৰ, শেঠাজিৰ মন্দিৰ, অক্ষুব তীৰ্থ, বন্ধুবাহাৰী, দ্বাদশ ঘাট, বাধা-বিনোদ, কেশীঘাট, বসুন্ধৰণৰ ঘাট, কালীয় দমনৰ ঘাট, ধীৰসমীৰ ঘাট, বাসমঞ্চ, কাত্যায়নী দেৱী, প্ৰভৃতি । বৃন্দাবনত গোবিন্দ, গোপীনাথ, ও মদনমোহন বিগ্ৰহ নেকি শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰপৌত্ৰ বজ্জনাভে আদিত্যে স্থাপন কৰিছিল, পিছে সেই বিগ্ৰহ 'ও মন্দিৰ আওৰজ্জৰে বাদচায় ধ্বংস কৰিব বুলি গোপনায় মন্ত্ৰণা জয়পুৰাধিপতি মহাৰাজ জয়সিংহে জানিব পাৰি, উপৰোক্ত বিগ্ৰহ ৩টি গোপনে বৃন্দাবনৰপৰা নি, তেওঁৰ নিজ বাজধানীত বাজবাবুৰ সন্মুখে স্থাপন কৰি আজিলৈ বৃন্দাবনৰ নিচিনা সেৱা পূজা চলাই আহিছে । আমি স্বচক্ৰে যি দেখি আহিছো তাৰ বিবৰণ পাছত দিয়া গৈছে ।

প্ৰয়াগ, মথুৰা, বৃন্দাবন ও গকুল এই কেইখন তীৰ্থ ব্ৰহ্মধামৰ ভিতৰত আছে । গতিকে এই কেইটাইৰ পাণ্ডাক "ব্ৰহ্মবাসী" বোলে । এই কেইটাইৰ বেলেৰ নেচন পালেই "আবক! ব্ৰহ্মবাসী কোন হয়? আৰু কাহাছে আয়া? আবকা ক্যা নাম হয়? ইত্যাদি নানাৰকম প্ৰশ্ন যেনে কত জনে সোধে তাৰ আদি অন্ত নাই । উত্তৰ নেদিলেও নেবে,

দিলেও আৰু গোত্র ? পিতামহ, ভাই লেকা কা নাম ? ইত্যাদি প্ৰশ্ন কৰি যে জ্বালাতন আৰম্ভ কৰে, সেই সময় যাত্ৰীৰ ধৈৰ্য্য ধৰি থকাই টান হৈ পৰে । তথাপি সেই বিপদত আৰু ধৈৰ্য্যত পৰে আন ঔষধি নাই । গৌসাইক প্ৰণাম কৰি যি পয়ছা দিয়া যায় তাক “ভেঁট” বোলে (এইটো বৃন্দাবনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি একেবাৰে পশ্চিম ও দক্ষিণাত্য পৰ্য্যন্ত চলিছে) । বৃন্দাবনত “ভেঁট” নানাৰকম আছে, যেনে “কাঙ্গালী ভেঁট,” “লালষাত্ৰীকা ভেঁট,” “ইক্লাই ভেঁট” এই ভেঁট দেৱালয়ৰ এজন মহৰীয়ে আদায় কৰে । যাত্ৰীৰ নাম-ধাম লেখি লৈ এটা পাকী খাতাত জমা কৰে, আৰু ভেঁটদাতাক কিছু মিস্ত্ৰি বা আন প্ৰসাদ খাবলৈ দিয়ে । প্ৰথমে গোবিন্দজীউৰ মন্দিৰত ভেঁট দিব লাগে ; তাত দিলেই কিন্তু গোপানাথ, মদনমোহন” আৰু বৃন্দাৰ ঠাইতো দিব লাগে বুলি পাণ্ডাই ভয়ানক সাধনি আৰম্ভ কৰে । পিছে আমাৰ যেনিবা যথা সাধা গোবিন্দজীৰ মন্দিৰত দি আৰু বাকী কেইটাইত দিয়া নহল । বৃন্দাবন সম্বন্ধে লেখিবলৈ আৰু বহু কথা বাকী থাকিল কিন্তু আৱশ্যকীয় কথা এইখিনিয়েই । শেঠজীৰ মন্দিৰৰ আগত ৫০ ফুট লম্বা এডালি সোণৰ তাল গছ আছে, মন্দিৰৰ ভিতৰত পূজাৰ সজুলিবিলাক অধিকাংশই সোণৰ ও কৰা । গৌসাইৰ অলঙ্কাৰ দেখিলে চকুত তাক লাগি যায় । মন্দিৰ অতি ধনুয়া আৰু বহুমূল্য মাৰ্বেল পাথৰৰ তৈয়াৰী । আগে এই মন্দিৰটোই বৃন্দাবনৰ ভিতৰত অতি প্ৰসিদ্ধ মূল্যবান

কিৰি যাই, তাৰ পৰা আকৌ সেই দিনাটো দিল্লী জংচনলৈ
:৮/০ অনাৰ টিকেট কৰি দিল্লীলৈ যাত্ৰা কৰিলো।

১১। গকুল

এই গকুললৈ আগৰ বাৰ যোৱা কাৰণে এইবাৰ আমাৰ
যোৱা নহল কিন্তু আগৰ কথা যি মনত আছে সেই পুৰণা
স্মৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এই অলপমান লিখা গল। মথু-
ৰাৰপৰা ৬ মাইলমান দূৰত যমুনা নদীৰ অপৰ পাৰে এই
তীৰ্থখনি আছে। গকুল অতি সৰু ঠাই, মথুৰাৰপৰা যাবলৈ
ঘোৰাৰ গাড়ী, একা পোৱা যায়। যমুনাত খেওৱা নাৱেৰে পাৰ
হব লাগে। পাৰ হৈয়ে সিপাৰে এখনী সৰু থানা আছে। তাত
যাত্ৰীবিলাকৰ নাম ধাম লেখি লৈ এৰি দিয়ে। মথুৰাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ
জন্ম হোৱা নাহেই, সেই শিশু কৃষ্ণৰ আদেশ মতে বসুদেৱে নি
কৃষ্ণক এই গকুলৰ নন্দ বজাৰ ঘৰত লুকুৱাই থৈ, নন্দৰ
তেতিয়াই জন্ম যোগমায়াৰ সলাই লৈ গৈছিল। তেতিয়াৰপৰা
শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাল্য লীলাৰ স্থান বুলি গকুল তীৰ্থৰূপে পৰিগণিত
হৈছে। ইয়াত প্ৰাচীন মূৰ্ত্তি আদি আমি একো দেখা নাপালো,
পুতনাৰ আৰু নন্দ যশোদা প্ৰভৃতিৰ বিবিলাক মূৰ্ত্তি সাজি
থৈছে, সেইবিলাক একেৰাৰে নতুন আৰু বেছি ভাগেই মাটীৰ।
কেবল পাণ্ডাবিলাকে কেইডোখৰ মান ঠাই দেখাই লৈ ফুৰাই
কয় যে “ইয়াতে যোগমায়াৰ জন্ম হৈছিল, ইয়াতে পুতনা বধ
হৈছিল, ইয়াতে কৃষ্ণ আঠু কাটি ফুৰিছিল, ইয়াতে জমলাৰ্জুন

ভাঙিছিল ইত্যাদি। ঠাইডোখৰ বৰ পুৰণা বুলি বোধ হল, আৰু বহু পুৰণা মন্দিৰ আদিৰ ভগ্নাবশেষ দেখা গ'ল। চাৰিওফালে প্ৰকাণ্ড পথাৰত হাজাৰ হাজাৰ ভেৰা ছাগলি আৰু অসংখ্য গৰুৰ পাল দেখিলো। গাখীৰ বৰ সস্তা আৰু তাত খকা অধিবাসীবিলাকৰ বেছি ভাগেই গুৱাল। দুঘণ্টা-মান বৃষ্টি চালেই গকুল ভ্ৰমণ শেষ হয়, তাত বাতি খকাৰ একো আৱশ্যক নহয়। তাৰ পৰা অলপ উত্তৰে যমুনাৰ পাৰত গঠ মন্দিৰ দেখি অনুসন্ধান কৰাত সেইয়ে শ্ৰীমতী বাধিকা দেবীৰ জন্মভূমি বুলি কলে আৰু ওচৰতে এখন নতুন গোকুল আছে বুলি পাণ্ডাই তালৈকে আমাক নিৰ্বাধিছিল, কিন্তু আমি নাযাই তাতে দৰ্শন আদি কৰি সেইদিনাই ফিৰি আকৌ যমুনা পাৰ হৈ আহিছিলো। পাৰ হৈ অহাৰ সময় সেই থানাৰ কনেৰ্ফবল এজনে আৰু পাণ্ডাই আমাক গধূলি ৬ টা বজাত পাৰ হৈ আহিবলৈ জ্বাক দি কৈছিল যে বাবু! ইয়াত ডকাইতৰ বৰ ভয় আছে, এই সময় আপোনালোকৰ যোৱা উচিত..নহয়। আমি ৩ জন আৰু অযোধ্যাৰ ডেকা সন্ন্যাসী ৰূপধাৰী বামুণ ২ জন, এই ৫ জনে লগ হৈ দল বান্ধি সিহঁতৰ কথা অগ্ৰাহ কৰি যমুনা পাৰ হৈ আহোঁতে প্ৰায় ৭ টা মান বাজিছিল। পিছে যমুনাৰ ইপাৰে আহি নদীৰ নল খাগৰিৰ মাজেৰে কিছু দূৰ বাট আহি পাৰত উঠিব লাগে। সেই নল খাগৰিৰ মাজত ৪ জনমান ডকাইত হাতত বৰ দীঘল টাঙ্গন লৈ বহি আছিলে, আমাক দেখি দূৰৰপৰা খেদা দিছে।

সেইদিনা কাতি মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথি আছিল, একেবাৰে দিন সেন জোনাক। আমি কিছু দূৰবপৰা বতা খাগৰি লড়াই সিহঁতক আমাৰ কালে দৌৰা দেখি আমিও প্ৰাণপণে পাৰৰ পিনে দৌৰিলো, আৰু সেই দিনাই আমাৰ শেষ দিন উপস্থিত হ'ল বুলি ঈশ্বৰৰ নাম লবলৈ ধৰিলো। সিহঁত কিন্তু আগাতকৈ দুগুণ বেগেৰে আহিল আৰু আমাৰ পৰা প্ৰায় ১০ টাৰ মান আঁতৰত থকাতে দেখিলো যে সিহঁতৰে আৰু আমাৰে মাজতে পাৰৰ ফালৰপৰা যমুনালৈ পানী বৈ অহা এটা বৰ দ জ্ঞান আছে— তেতিয়াও পানী বৰ লাগিছে। সেই জ্ঞানটো সিহঁতৰে আমাৰে মাজতে ব্যৱধান হ'ল। সিহঁতে ঘপহু কৈ আহি সেই জ্ঞানৰ পাৰত ঠিয় হৈ আমাক কলে যে তহঁত সেইপিনে নাযাবি, জঙ্গলত পৰি মৰিবি এই পিনে বাট আছে আহ! আমি কিন্তু তেতিয়া পাৰ দেখিছো, আৰু সিহঁতে জ্ঞান পাৰ হোৱাত পলম হোৱা বাবেহে আমাক ওচৰলৈ যাব মাতিছে বুলি ভাবি একেবাৰে প্ৰাণৰ আশা এৰি দৌৰি আহি বাট উঠিলো। বাট উঠি অলপমান গৈয়ে মথুৰা কেণ্টনমেন্টৰপৰা প্ৰকাণ্ড এটা ঘোৰাত উঠি ফুৰিবলৈ অহা এজন কোনোবা মিলিটাৰী চাহাবক লগ পাই আমি ঘোৰাটোৰ আগলৈ যাই এই কথাখিনি কোৱাত, কোন ফালৰপৰা আমাক খেদি আহিছে, আৰু এতিয়া কিমান দূৰত আছে, দেখাই দিবলৈ কোৱাত, আমি দেখাই দিলো আৰু তেওঁয়ো সেই বনৰ মাজেৰে সেই ঠাইলৈ লক্ষ্য কৰি ঘোৰা চলাই

দিলে। আমিও ঋষ্যবক ধন্যবাদ দি সেই দিনালৈ বাচিলো বুলি দৌবদৌবিকৈ আহি মথুৰা ষ্টেচন পালো।

১২। দিল্লী

১৯ কাৰ্ত্তিক গধূলি গৈ দিল্লী ষ্টেচন পাই, ষ্টেচনৰ ওচ-বতে লছমি নাবায়ণ ধৰ্মশালাত গৈ থাকিলো। ধৰ্মশালাত এটা প্ৰকাণ্ড ছতলা ঘৰ আছে, তাৰ ওপৰৰ তালৰ এটা কোঠা আমাৰ ভাগত পৰিল। সেইদিনা দেৱালী আছিল, লাইট্ দিয়াৰ ধূম লাগি পৰিছে, আমি বজাৰ কৰিবলৈ গৈ প্ৰায় ১৥ ঘণ্টামান সময় যুৰিও একো বস্তুকে কিনিব নোৱা-বিলো। দোকানবোৰ সামৰি গৈ দোকানীবিলাক দেৱালীৰ আনন্দত ইমান উন্মত্ত হৈছিল যে আমাৰ কথা কাবো কাণতে নোনোমায়। কালী বাবুই নিবাশ হৈ কলে যে “আজি আক খোৱা হৈছে।” তেতিয়া আমি ভাবি চিন্তি চাই, উপায় স্থিৰ কৰিলো যে, বেগ মাৰাজক, এই আসন্ন কালত বিষ প্ৰয়োগত পৰে আৰু আন ঔষধে কাম নকৰিব। গতিকে আমাৰ হাতত যি অলপমান সন্ধিৎ সৰ্প বিষ আছিল, তাকে প্ৰয়োগ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলো। এজন বুঢ়া হিন্দু দোকানীৰ কাষলৈ গৈ, ছোলাৰ তলবপৰা, লগুণ ডালি বাহিৰ কৰি দেখাই কলো যে দেখা, আমি ব্ৰাহ্মণ, কামৰূপ কামাখ্যাৰ পৰা তীৰ্থ চাবলৈ বুলি ৮ জন গাধুহ গোটি খাই আহিছো।

ଆଜି ଗୋଟେଇଟୋ ଦିନେ ଉପବାसे आछो, एतिया गधुलि आहि एहि चहब पाई प्राय १॥ घन्टा समय फुबिलो, किन्तु तोमालोकब मानुहबिलाक आनन्दत इमान बलिया हैछे षे खोरा बस्त्रखिनि कतो किनिबलै नापालो । एतिया तोमाब लोकानत आहि आलहि हलो, आक तुमिओ यदि आनब निठिना कबा, तेस्तु एतिया बातिओ उपवासे थाकिब लागिल । आमि भिक्षा खोजा नाई, उचित मूल्या दि बस्तु किनिब खुजिछो । तातो यदि बस्तु नेवेछि लघन पेलाबलै भाल पोबा, यि भाल देखा ताके कबा । एहि कथाखिनि सुनि मानुहटो अलपमान समय मने मने थाकि निजे उठि गै कष्ट करि ओपबपबा बस्तुबोब नमाई आनि चाँडल, डालि आदि आरशुक्य बस्तुखिनि दिले । ताके पाई, एहि दुर्घोब कलिकालत, एहि मुहलमान प्रधान दिन्नी चहबतो आजि लणुणे आमाक भात मुठि खुबोरात इमान सहाय कबाब बावे लणुणक असंखा खणुवाद दिलो । माँटीब चक नेपाई एजोबा पितलब टोँ किनिलो, आक पात नेपाई, सकले एकोधन कम दामब अति पातल पितलब थाल किनि लोरा हल । बाति धर्मशालात थाकि फिवादिना पुत्राई कुतब मिनाब आदि चाबलै गलो । कुतब मिनाब धर्मशालाबपबा १० माइलमान दूबै हब । आजमोब गेटत गै एधन मोटब भाड़ा करि बाटत नानाकप दृष्ट दोध देधि कुतब मिनाब पालोगै । कुतब मिनाब २५२ फुट ओख, आक ओपबलै उठिबब ९८० टा थाक आछे । पूर्वकालत

দিল্লীৰ নাম ইন্দ্রপ্ৰস্থ আৰু ই পাণ্ডবসকলৰ ৰাজধানী আছিল । সূৰ্য্যবংশৰ শেষ ৰাজা দিলুই এই নগৰি স্থাপন কৰিছিল বুলি তেওঁৰ নাম অনুসৰি ইয়াৰ নাম “দিল্লী” খেছে । বৰ্ত্তমান দিল্লী ১৬৩১ খ্ৰীষ্টাব্দত চাহজাহান বাদচায় স্থাপন কৰিছিল বুলি প্ৰসিদ্ধ । ১৯১২ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজধানী কলিকতাৰপৰা নি পুৰণা দিল্লীৰ ৩ মাইল উত্তৰে বেছিলা নামে ঠাইত পাতিছে গৈ । নতুন ৰাজধানী এতিয়াও সম্পূৰ্ণ তৈয়াৰ হৈ উঠা নাই । দিল্লী অতি প্ৰকাণ্ড চহৰ, ইয়াত চাবলগীয়া প্ৰসিদ্ধ ঠাই যেনে ৰাণীবাগ, টাঁদনিচক, ক্ৰকটাওৱাৰ, জুম্মা মহজিদ, টোগলকা বাদ, আলাউদ্দীন দুৰ্গ, মান মন্দিৰ, বোসে-নাৰাৰবাগ, জমায়ুনৰ কবৰ, মিউটিনি মেমোৰিয়াল, ইন্দ্রপ্ৰস্থ বা যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞভূমি, জহানাৰা, কুতবমিনাৰ, দিল্লী-দুৰ্গ আৰু অশোকৰ প্ৰকাণ্ড লৌহস্তম্ভ । মিউজিয়মৰ ভিতৰত সোমালে অৰাক হব লাগে, মিউজিয়মত গত জৰ্মান যুদ্ধৰ প্ৰায় সকলো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আৰু অন্যান্য অসংখ্য মূল্যবান ছবি আছে । দেৱানী আম, দেৱানী খাছ, বংমহল, খেওৱাৰবাগ, তছবি-খানা, ময়ূৰ সিংহাসন থকা মাৰ্কেট পাথৰৰ আসন, হামাম বা গোছলখানা, আওবজ্জৈবৰ মতি মহজিদ, আদি চাবলগীয়া অট্টালিকা ও অদ্ভুত বস্তুসকল আছে । এইবিলাক চাব লাগিলে এজন গাইড ঠিক কৰি লব লাগে, আৰু দুৰ্গত সোমোৱাত প্ৰত্যেকৰ ৯০ অনাকৈ মাৰুল লাগে । এই দুৰ্গটী চাহজাহান বাদচাই তৈয়াৰ কৰিছিল । আমি এই-

বিলাক চাই ২১ কাৰ্ত্তিক তাৰিখে পুৱাই দিল্লী জংচনৰপৰা কুক্লেত্ৰলৈ ১।৮/০ অনাকৈ টিকেট কৰি বাওনা কৰিলো। দিল্লী চহৰৰ ময়দানবিলাকত গোকুৰ কাটাৰ নিমিত্তে শুদ্ধা ভৰিবে খোজ দিব নোৱাৰি, আৰু ইয়াৰেপৰা কাটা আমাৰ চিব সঙ্গী হ'ল।

১৩। কুক্লেত্ৰ

কুক্লেত্ৰ এখন মহা তীৰ্থ, য'ত মহাভাৰতৰ যুদ্ধ হৈ ভাৰতবৰ্ষৰ কক্ৰিয়কুল চিবকাললৈ নিৰ্মূল হৈছে। হিন্দুই প্ৰায় সকলো শুভ কাৰ্য্যতে এই তীৰ্থক আহ্বান কৰে যেনে “কুক্লেত্ৰ, গয়া, গঙ্গা, প্ৰভাস, পুৰ্বানিচ। এতানি পুণ্য তীৰ্থানি আৰু কালে ভবন্তীহ, (স্নান কালে ভবন্তীহ ইত্যাদি)। দিল্লীৰ পৰা কুক্লেত্ৰলৈ যোৱাত বাটত নানা তৰহৰ সেই দেশী শস্যৰ খেতি, আৰু ঠায়ে ঠায়ে ভয়ীকৰ ডাঙ্গৰ শূন্য পথাৰ আৰু তাত পালে পালে পছ আৰু মাজে মাজে ম'ৰা চৰাই ও পাৰচৰাই, আৰু পানীপথ ও তিবোৰি নামে ইতিহাস বিখ্যাত বুদ্ধৰ ঠাই দুখন দেখি গলো। দিনৰ ১২ টা বাজাত গৈ কুক্লেত্ৰ ফেচন পালো। ফেচনৰ ওচৰতে এটা ধৰ্ম্মশালা আৰু কেইখানি মান সৰু সৰু দোকান আছে। সেই দোকান কেইখনত ডালি, চাউল, ময়দা, ঘিউ আদি খোৱা বস্তু পোৱা যায়; তাৰপৰা বস্ত-বাহানি কিনি খোৱা-লোৱা কৰি

ভাটিবেলা হিন্দুব শেষ বজা পৃথীৰাজৰ ৰাজধানী থানেশ্বৰ চাবলৈ গলো। থানেশ্বৰ চহৰ ধৰ্মশালাৰপৰা এমাইল মান দূৰ হব; এই ঠিনি যোৱা বাটৰ কাষত সৰু সৰু জজ্বলৰ মাজত বহু ইটাৰ পাক্কা দালানৰ আৰু পাক্কা কুৱাৰ ভগ্নাবশেষ পাই গলো। পহু, মৰা চৰাইত বাজে আৰু আন বনৰীয়া পশুপক্ষী একো দেখা নাপালো। সেই ভান্ধা দালানবোৰ যে কি, বা কাৰ পুৰী আছিল, স্মৃথিলেও কোনেও একো কব নোৱাৰে। এতিয়াও বহু দালানৰ দৰ্জী খিৰিকিবিলাক লগোৱা, আৰু কম্পাউণ্ডৰ ভিতৰত কেৱল কাটা, আৰু বৰ বৰ শিলৰ পাক্কা কুৱাবিলাক পানীৰে ভৰি আছে। এইবিলাক দেখি দেখি ৰজাৰ কিল্লাৰ ও নানাকপ ভয়কৰ ভয়কৰ দালান 'ও দেওৱালৰ ভগ্নাবশেষ দেখি অভ্যস্ত দুঃখিত হলো। থানেশ্বৰ শিব আৰু ভদ্ৰাকালী ভৈৰৱী দৰ্শন কৰি গধূলি বাহাঁত আহি যেই শুবৰ আয়োজন কৰিব ধৰিছো, এনেতে এজন দোকানী আহি আমাক সাৱধান কৰি দি গ'ল যে. "বান্ধুসকল! ইয়াত সাবধান হৈ থাকিব। ডকাইতৰ ভয় আছে।" ঠাই ডোখৰত মানুহৰ সংখ্যা কম দেখি আগৰপৰাই আমাৰ মনত অলপ সন্দেহ হৈছিল, পিছে এই মানুহ জনে আহি তেনেকৈ কোৱাত, আগৰ ভাব অলপ প্ৰবল হ'ল; দৰ্জাত ডবল তালা লগাই ল্যাম্প জ্বলাই ৰাখিলো, আৰু বিছনাৰ কাষত দাও ও টোকান আদি লৈ সাবধানে শুলো; আৰু ডকাইত সচাকৈ আহিলে নো আমি কি উপায় কৰিম ইত্যাদি বিষয়ৰ

নানা ধুক্ৰি সাজি থাকোতে থাকোতে টোপনি আহিল। কিন্তু পুৱা উঠি দেখো যে আমি সকলো আগৰ নিচিনাই ঠিক আছো। পিছে দৌৰা দৌৰিকৈ জঙ্গলৰ মাজত কাটাৰ বিজ্ঞা খাই শৌচ আদি সমাপন কৰি ২ খানী একা ভাড়া কৰি কুক্ৰেত্ৰ চাবলৈ গলো। কুক্ৰেত্ৰ পাণ্ডাৰ কথামতে দীঘলে, পথালি ৮০ ক্ৰোশ পৰিমাণ ডাঙ্গৰ, ঠাই খন বৰ সমান, মাজে মাজে কেবল জুপা জুপি কাটাৰ সৰু সৰু গছ আছে, ডাঙ্গৰ গছ নাই। বাটৰ দৰকাৰ নাই, যিপিনে ইচ্ছা গাড়ী বা মোটৰ চলাই যাব পাৰি। ঠাইয়ে ঠাইয়ে অলপ বঙা বঙা বালি আছে, মাজে মাজে ঘ'ৰা চৰাই আৰু পহুৰ পাল পোৱা যায়। আমি প্ৰথমে শ্ৰীমদেবৰ শৰশয্যাৰ ঠাইখন দেখিলো গৈ, তাৰ ওচৰতে অৰ্জ্জুনে শৰ মাৰি পাতালবৰষা আনা “বানগঙ্গা” নামে থকা এটা সৰু পুখুৰীৰ নিচিনা ঠাইত পানী আছে, তাতে আচমন কৰিলো। তাৰ পাছে গুৰু দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মৃত্যুৰ ঠাইখন চালো। এইবিলাক ঠাইত এটা এটা সৰু সৰু মন্দিৰ বা ঘৰ আছে আৰু ২।৩ টাকৈ সন্ন্যাসীৰ নিচিনা মানুহো পাণ্ডা স্বৰূপ হৈ আছে। তাৰ পাছে ভগবানে যি ঠাইত অৰ্জ্জুনে আগত গীতা কৈছিল সেই ঠাই ডোখৰ আৰু ডাঙৰ থকা জ্যোতিৰ্ময় শিব দৰ্শন কৰিলো। সেই ঠাই ডোখৰত কেইডালমান অতি পুৰণা বট গছ আৰু কেইবাটাও মন্দিৰ আছে। ওচৰতে এটা পুখুৰী আছে, ইয়াত মানুহ ১০।১২ জনমান দেখিলো আৰু অৰ্জ্জুনে বধত সাৰথী হৈ বহি ভগবানে গীতাৰ উপদেশ দিব

লাগিছে আৰু অৰ্জুনে খুব মনোযোগ কৈ সাবধানে যেন শুনিব লাগিছে, এনে ভাবৰ মাৰ্বেল পাথৰৰ দুটা মূৰ্ত্তি আছে। কিন্তু কৃষ্ণ ও অৰ্জুনেৰ মূৰ্ত্তি মাৰ্বেল পাথৰৰ কৰা আমাৰ মনত বৰ যুক্তিনগ্নত যেন নেলাগিল। অভিমন্যুক সপ্তবধীয়ে বধা ঠাইডোখৰ তাৰ পৰা বহুদূৰ দেখি তালৈ যোৱা নহল। এইখিনি চাই ফুৰাতে আজিৰ দিন শেষ হ’ল আৰু বাহাঁক আহি শুই থাকিলো। ফিৰাদিনা পুৱাই উঠি দ্বৈপায়ন হৃদলৈ গৈ হৃদত স্নান ও শ্ৰাদ্ধ আদি কৰি হৃদৰ পাবৰ মন্দিৰত থকা পঞ্চ পাণ্ডবৰ আৰু কুন্তী দ্ৰৌপদী দেৱীৰ মূৰ্ত্তিও লক্ষ্মী নাৰায়ণ আদি দৰ্শন কৰি বাহাঁলৈ আহি গাই পতি এজনকৈ ব্ৰাহ্মণ ভোজন কৰোৱাত খবছ ৥৩০ অনাকৈ পৰিল। দ্বৈপায়ন হৃদটো বৰ ডাঙ্গৰ দীঘল, বোধহয় তাৰ ৩ অংশমান আজি কালি বজা মহাৰাজাবিলাকে এটা কমিটি কৰি বহু টকা তুলি বান্ধাইছে, আৰু ঘাটবোৰ খুব বহুলকৈ শিলৰে বন্ধাই একে সময়তে যাতে বহু মানুহে স্নান কৰিব পাৰে তাৰে সুবিধাকৈ দিছে। হৃদৰ পাবত দুৰ্গোখমৰ উৰুভঙা ঠাইও এডোখৰ পাণ্ডাই দেখায়। এইবিলাক দৰ্শন আদি কৰি ২৩ কাৰ্ত্তিক ভাটিবেলা কুকৰ্ণেত্ৰবপৰা বাজপুত্ৰনাৰ ফালে যাত্ৰা কৰিলো। ইয়াত প্ৰেমনাথ নামেৰে পাণ্ডা এজন খৰা হৈছিল, ব্যবহাৰ বৰ বেয়া নাপালো, আহিবৰ সময় বখাসাখা কিছু ৥ বিদায় দক্ষিণা দিও আহিলো। ইয়াৰপৰা বাজপুত্ৰনাৰ তালচাপুৰ নামে কেচনলৈ প্ৰত্যেকে ৪৮০ অনাকৈ টিকেট কৰি গাড়ীত

উঠিলো । হিছাব জংচনত গৈ বাটত বাতি থাকিলো, এইডোখৰ বেইল কেৱল কুকৰ্কেত্ৰ আৰু মৰুভূমিৰ মাজেৰে গৈছে ; ইয়াত কোনো গাওঁ নাই, খেতি নাই, মাজে মাজে কেৱল বমুৱা পছৰ পাল দেখা যায়, আৰু কেৱল কাটা, শিল আৰু বালি । খুব পুৱাই উঠি গা মুধুৱাকৈ গাড়ীত উঠিলো, মনেৰে ভাবিছিলো যে বাটৰ কোনো স্কেচনত নামি গা ধুই লম, কিন্তু কোনো স্কেচনতে পানী পাবলৈ নাই, কেৱল সাগৰ-ফেনা, শিঞ্জু, বাব্লাকাটা আৰু অন্যান্য বহু জাতিৰ কাটা আছে যাৰ আমি নাম নাজানো । এই কাটাৰ মাজেৰে, অপাৰ অনন্ত, মৰুভূমি ঢুফাল কৰি কেৱল বেলৰ লাইনটি চলি গৈছে । মনে মনে বেইলওৱে কোম্পানীক অসংখ্য ধন্যবাদ দিলো, আৰু বেইল হবৰ আগেয়ে ইয়াত মানুহ কেনেকৈ গৈছিল, অথবা আমাৰ বেইলখন যদি আজি কল বেয়া হৈ ইয়াতে পৰি থাকিব লগীয়া হয়, তেতিয়ানে আমাৰ অৱস্থা কি হব ? ইত্যাদি নানা চিন্তা ভাবনা কৰি থাকোঁতে প্ৰায় ৩ টা মান বাজিল কিন্তু গা ধুবলৈ পানী নাপালো । মৰুৰ মাজৰ স্কেচনবিলাক কেৱল নামে মাত্ৰ স্কেচন এটি বা দুটি সৰু সৰু পাকু ঘৰ আৰু ছালিয়া এখনৰ তলত দুই তিনটা মুটকিত ভৰাই কিছু কিছু মিঠা পানী যাত্ৰীৰ নিমিত্তে ৰাখি থৈছে । যাত্ৰীয়ে গৈ খুজিলে, কেৱল এজনে খাব পৰাকৈ এপোৱামানৰ বেছি পানী নিদিয়ে । পিছে এটা স্কেচনত গৈ আমি আঠ জনেই নামি গৈ পানী খুজি আনি জমা

কৰাত কেৱল ২ ঘটি পানী হল, তাৰে সৰ্ব্ব সন্মতি ক্ৰমে এক ঘটি কালীবাবুই আৰু এক ঘটি আমি মূৰত ঢালি সেই দিনা সেই বৰমে মৰুমান কৰা গ'ল । তাৰ পাছে গৈ আন এটা স্টেচনত এটা খৰমজুৱা আৰু ২৩টা মান বাঙি কিনি খাই সেইদিনা দিনৰ ভোজন শেষ কৰি গধূলি ৫টা মান বাজাত গৈ তালচাপ্পৰ স্টেচন পালো । ইয়াত এটা ধৰ্মশালা আৰু সৰু বৰমৰ এখনি দোকান আছে আৰু খাব পাবাকৈ পানীও পোৱা যায় গতিকে ইচ্ছা কৰিলে যাত্ৰীবিলাক ইয়াত থাকিব পাৰে । আমি তালচাপ্পৰত নামি, বিদাচৰ গাওঁৰ মন্তিলাল আছোৱাল বাবুৰ ঘৰলৈ যাম বুলি আগবৰণা ঠিক কৰি আহিছো, আৰু তাত আনি গাড়ী আদি ৰাখিবলৈ কালী বাবুই আগেয়ে মতি বাবুক লেখিছিল, গতিকে আমি ভাবি আহিছিলো যে স্টেচনত বোধ হয় গাড়ী আমালৈ অপেক্ষা কৰি আছে । পিছে স্টেচন পাই গাড়ী নেদেখি অলপ হতাশ হলো । এনেতে বিকানীৰৰ ৰাজকৰ্মচাৰী এজনে আহি, আমি লগত বেপাৰ কৰিবলৈ কিবা নতুন বস্তু বা আফি নিছো নেকি, তাৰ বাবে আমাৰ চামন বা লাগেজ বিলাক তন্ন তন্নকৈ চাবলৈ আৰম্ভ কৰিছে, এনেতে মতি-বাবুৰ ৩খন সজোৱা গাড়ী (দুখন উটব, এখন গৰুৰ) আহি উপস্থিত হৈ পলম হোৱাৰ বাবে কালী বাবুক ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, আৰু সেই মতিবাবুৰ গাড়ীলৈ অহা তেওঁৰ আত্মীয়জনৰ মুখত আমাৰ পৰিচয় পাই, সেই মহাবীজন লজ্জিত

হৈ অতি বিনীত ভাৱে আহি আমাত কবলৈ ধৰিলে যে
 “আপোনালোকে আগে মোক ভালকৈ পৰিচয় দিলে, মই
 কেতিয়াও আপোনালোকৰ ছামন নাচালোহৈ।” আমিও
 উত্তৰত কলো যে আপুনি আপোনাৰ কৰ্তব্য কৰিছে, তাত
 আমাৰ কবলৈ কি আছে? ইত্যাদি কোৱা-মিলা কৰি আমি
 পৰমানন্দে গাড়ীত উঠিলো, কিন্তু কালীবাবুই জিন বান্ধি
 এটা উটত উঠিলে। উটত গলে মিছামিছি কৰু পাৰ গাড়ীত
 উঠক বুলি কোৱাত তেওঁ উটত উঠাৰো অভিজ্ঞতা জন্মিব
 লাগে বুলি কৈ, ঘৰো ঘৰো কৈ যাবলৈ ধৰিলে, আৰু আমিও
 বাকীকেইজনে গাড়ীত উঠি বাটত নানা বকমৰ দৃশ্য দেখি
 দেখি গৈ ৭ মান বজাত চাপ্পৰ গাওঁ পালো। তাতে
 আমাক আনিবলৈ যোৱা কেঞা বাবুটিৰ ঘৰ, সেইদিনা তেওঁৰ
 ঘৰত আমাক থাকিবলৈ অনুৰোধ কৰাত বাতি তাতে থাকিলো।
 তেওঁ আমাক পৰম সমাদৰে শুশ্ৰূষা কৰি খোৱা-লোৱাৰ
 বস্ত্ৰ-বাহানি যথেষ্ট দিলে, আৰু থাকিবলৈ তেওঁৰ নিজৰ
 ছুতলা দালানৰ এফাল আমাক এৰি দিলে। আমি দিনত
 কৰু পাই আহি এই মকভূমিৰ মাজত ভগবানে আমাক
 এই সুখ দিয়াত তেওঁৰ নাম স্মৰণ কৰি বাতিটি তাতে
 কাটালো। আৰু খুব পুৱাই আকৌ সেই গাড়ীতে উঠি
 ইয়াৰপৰা ৬ মাইল মান দূৰ বিদাচৰ গাওঁৰ মতিবাবুৰ ঘৰলৈ
 যাত্ৰা কৰিলো। মতিবাবু বৰ ধনী মানুহ আৰু কালীবাবুৰ
 বৰ প্ৰিয় মকেল। দেশ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ যোৱাৰ কথা শুনি

তেওঁৰ ঘৰত দুই এদিন থাকিবলৈ কালীবাবুক বৰ অনুবোধ কৰাত তেওঁ আগে প্ৰতিশ্ৰুত হৈছিল গতিকেহে বাট এৰিও এনেকৈ তালৈ যোৱা হৈছিল। তাত গায় উপস্থিত হৈ দেখিলো যে আমাৰ নিমন্ত্ৰে থকা ঘৰ ও অন্যান্য সকলো বস্তু ঠিকঠাককৈ ৰাখিছে, একো বস্তু বিচাৰিব নেলাগিল কেবল কাটাৰ নিমন্ত্ৰেহে আমাৰ বৰ কষ্ট হৈছিল। কাপোৰত জোতাৰ তলিত, জোতালত ঘৰৰ ভিতৰত কেবল কাটাময়। জোতা নোহোৱাকৈ এক খোজকে কাটিবৰ উপায় নাই। তেতিয়াহে বুজিলোঁ যে মাৰোৱাৰীবিলাকৰ চাকৰ-বাকৰ লৰা-তিৰোতা সকলোৱে কিয় জোতা পিন্ধে। জোতা নহলে ঘৰৰ মজিয়াতো খোজ দিবৰ উপায় নাই। বিদাচৰ গাৰ্ভ খনি এখনি সৰু চহৰৰ নিচিনা, আডাই সাজাৰ মান গিৰা মাজুহ আছে। বেছি ভাগেই ধনী কেঞা; নানা দেশৰ পৰা ধনকড়ি আৰ্জি নি, তাতে মকভূমিৰ মাজত বৰ বৰ অট্টালিকা সাজি ভোগ কৰিব লাগিছে। আগে গুৱাহাটীত থকা বুঢ়া কেঞা আমি তাত কেইবাজনো লগ পালো, তেওঁলোকে আমাক খোৱা বস্তু দি আৰু মুখৰ কথাৰে আৰু ব্যৱহাৰেৰে বৰ সম্ভাষণ দিছে। কিন্তু শাক-পাছলি একো দিব নোৱাৰিলে, কাৰণ সি দেশতে সি বস্তু নজন্মে আৰু এক তৰমজুৱাত বাদে আন একো ফল বা শাক তাত পাব-লগীয়া নাই। তৰমজুৱাক “মতিবা” বোলে; এই মতিবা এটা ভগৱানৰ বিশেষ দান। এই মকভূমিৰ মাজত ব'ত পানী

এটোপা পাবৰ উপায় নাই, সেই মকৰ শুকান বালিত একে-
 বাবে মিঠা চৰ্বতে ভৰা পানীৰ কলহ এটি বুলিলেও হানি
 নাই, বালিৰ মাজে মাজে পৰি আছে। খেতিৰ পৰাও
 হৈছে আৰু জঙ্গলীও পোৱা যায় ; এই মতিবাই মানুহৰ
 জলপান, তৰকাৰী, দেৱতাৰ নৈবিদ্যা, ডাঙৰ মানুহৰ ভেটি
 আৰু গৰু মহৰ খাদ্য। গাওঁৰ মাজত আৰু চাৰিও ফালে
 কেবল মকভূমি আৰু কাটা, অসংখ্য ম'ৰা চৰাই আৰু হাজাৰে
 হাজাৰে ঘৰুৱা আৰু বনৰীয়া পাৰ চৰাই দেখা যায়। ঠাইয়ে
 ঠাইয়ে পাথৰৰ খনি ওলাইছে, তাৰে পাথৰ আনি ধনী বিলাকে
 দৰ সাজিছে, চুখীয়া বিলাকৰ মাটিৰ ঘৰ। বৰ ধনী বিলাকৰ
 পাক্কা কুঁৱা আছে, তাৰে পৰা ওচৰৰ বহু মানুহে পানী খায়
 কিন্তু গা বোধ হয় বেছি ভাগেই নুধুৱে। ঘি আৰু
 গায়া দুখ অতি উত্তম বকমৰ পোৱা যায় ; মানুহৰ আৰু
 গৰুৰ স্বাস্থ্য খুব ভাল দেখিলো। কোনো ভাল মানুহৰ
 ঘৰলৈ গলে এখনি ভাল ঠালত (কোনেও বা কপৰ ঠালত)
 ২০ বকম মান নানা বকম সোৱাদৰ হজমি বস্তু আনি দি
 অভ্যৰ্থনা কৰে, আৰু পকা দালান বিলাকৰ ভিতৰলৈ নি
 তেওঁলোকৰ মূল্যবান কাপোৰ ও সোণৰ অলঙ্কাৰ আৰু অগ্ৰাণ্য
 মূল্যবান সম্পত্তিবোৰ দেখুৱায়। কৈন বিলাকৰ এটা বৰ ডাঙৰ
 দেব মন্দিৰ আছে, তাত প্ৰায় ৬৭ বছৰৰ পৰা ৮০ বছৰীয়া
 বুঢ়ীলৈকে মুখত কাপোৰ বান্ধি জপ কৰা কিছুমান সন্ন্যাসিনী
 আছে, সেই গাওঁৰ বহু ভদ্ৰলোক আহি আশাক সেই মন্দিৰ

দেখাবলৈ নিলে। সন্ন্যাসিনী বিলাকৰ ভিতৰত এজনী ২৬।
 ২৭ বছৰৰ ছোৱালীয়ে আমাক তেওঁলোকৰ সংস্কৃত ধৰ্ম্ম
 শাস্ত্ৰ ব্যাখ্যা কৰি কিছু কথা শুনালে, কথা শুনি ভাল পালো,
 কিন্তু তেওঁলোকে পালন কৰা অতি কঠোৰ নিয়ম বিলাক
 দেখিহে বৰ দুঃখিত হলো। নিয়ম বিলাক এই— এখন মাত্ৰ
 কাপোৰ লব পাৰিব তাৰে আধা পিন্ধিব আৰু আধা উৰিব।
 ভিক্ষা কৰিব নোৱাৰিব, তাতে স্বাভাৱিকে যি মিলিব তাকেহে
 খাব পাৰিব। শৰীৰৰ সৌন্দৰ্য্য নষ্ট কৰিবলৈ মূৰৰ চুলি
 বিলাক এডাল ২ কৈ চিমতাবে উঘালি পেলাই টোকলা
 মুৰিয়া হব লাগিব। নিশ্বাসত বায়ুৰ লগত ক্ৰিয়া জীব মুখৰও
 নাকৰ ভিতৰে সোমাই হত্যা হব পাৰে, গতিকে সদায় নাকে
 মুখে কাপোৰ বান্ধি থাকিব লাগিব, ইত্যাদি। এই বিলাক
 দেখি শুনি, কালাবাবুৰ প্ৰসাদত তিন দিন তাতে পৰম সুখে
 মানা মিষ্ঠান্ন আদি ভোগ কৰি, মূৰ দাড়ি খুৰাই, কাপোৰ
 ধুলাই কৰি আকৌ ১৫ দিন মানলৈ নতুন বল বান্ধি লৈ ২৪
 কাৰ্ত্তিক ১১টা বজাত তাৰ পৰা আগৰ সেই গৰু গাড়া আৰু
 উটেৰে আকৌ তালচাপৰ ফ্ৰেচনলৈ বওনা কৰিলো। ৩টা
 বজাত গৈ ফ্ৰেচন পাই তেতিয়াই প্ৰতিজনে ৩০০ অনাকৈ
 টিকেট কৰি জয়পুৰলৈ গলো। বাতি ৯টা মান বজাত
 দিগানা ফ্ৰেচনত কেই গণ্টামান শুই থাকি আকৌ বাতি
 ৪টা বজাত গাড়াত উঠি ২৮ কাৰ্ত্তিক পুৱাই সম্বৰ হ্ৰদ
 পালো গৈ। সম্বৰ হ্ৰদ অভিশয় প্ৰকাশ, কুল কিনাৰা

প্ৰায় দেখা নাযায়। তাৰ এককালে বালি পৰিছে, সেই বালিৰ ওপৰেবে বেইল গৈছে। পানীৰ মাজত সৰু ২ পৰ্বত আছে, পানীবিলাক লোণময়। শুকান বালিৰ ওপৰত কেবল লোনৰ দোম ময়; তিনিখনমান বেইল গাড়ী কেবল লোণকে কঢ়িয়াব লাগিছে। হৃদৰ মাজতে এটা ডাঙৰ ফেটন আছে, তাত কেবল লোণৰ হে চালান দিব লাগিছে। লোণ কৰা নিয়ম দেখিলো, হৃদৰ এডোখৰ পানী চাৰিও ফালে আলি দি, শালি ধানৰ খেতি কৰা উলৰ নিচিনা বান্ধি থয়। পানী শুকাই গলে তাত মহৰ গাখীৰৰ শৰ জমাৰ নিচিনা লোণ জমি থাকক; তাকে কোদালেৰে কাটি দমাই লৈ বস্তা বন্দী কৰি চালান দিয়ে, তাৰে নাম সম্বৰ লবণ। হৃদত নানা বকমৰ চৰাই আৰু অন্যান্য দৃশ্য আছে, হৃদৰ পাৰত বৰ ডাঙৰ সম্বৰ নগৰ নামে এখন হহৰ আছে, এইবিলাক এবাই ২টা বাজাত গৈ কুপেৰা জংচন পালো। তাৰে পৰা দিল্লী একচ্ৰেচত উঠি ১১টা বজাত জয়পুৰ পালো গৈ।

১৪। জয়পুৰ

এই নগৰ খনি ১৭২৮ খ্ৰীষ্টাব্দত মহাবাজ হোৱাই জয়সিংহে স্থাপন কৰিছিল বুলি তেওঁৰ নামানুসাৰে ৰাজ্যৰ নাম “জয়পুৰ” দিছে। জয়পুৰ সোনালেই বাট, ঘাট, ঘৰ দৰ্জা বাগিছা সকলোকে বৰ সু শৃঙ্খল নিয়মে যেন কোনবা

সুনিপুণ কাৰিকৰে সজাই থৈছে বুলি বোধ হয়। যিকালেই চোৱা যায় সেই কালেই যেন মুগ্ধ হৈ চাই থাকিবৰ মন যায়। বাটবোৰ খুব বহল আৰু পৰিস্কাৰ, দালানবিলাক বাটৰ একাষে ঠিক এক নমুনাৰে সাজি একে বং দি থৈছে। চাৰিও ফালৰ দৃশ্য বিলাক দেখি যেন প্ৰকৃতিৰ নন্দন কানন খিনিত গৈছে নোমালো বুলি বোধ হল। চহৰৰ ভিতৰত এটা ধৰ্মশালাত গৈ বাহা লৈ বস্তু বাহানি থৈ বজাৰ কৰিবলৈ গৈ দেখিলো যে ইমান সস্তা শাক পাছলি আৰু আগে আমি কতো পোৱা নাই। ছুই তিনি পয়ছাত একোটা প্ৰকাণ্ড নতুন ফুল কপি পোৱা যায়, বেঙেনা আলু, উৰতী আদি সকলো বৰমৰ তৰকাৰী অতিশয় সস্তাত কিনিলো, কিন্তু বেহাৰৰ তেল পোৱা নাযায়, তিলৰ তেল খাব লাগে। খোৱা-লোৱা কৰি এখন মোটৰ কেৰেয়া কৰি নগৰ কৰিবলৈ যাই প্ৰথমে মিউজিয়াম চালোগৈ, তাত বহুদূৰ অতি আশ্চৰ্য্য ২ যে কত বস্তু দেখিলো তাৰ সীমা সংখ্যা নাই। জন্তুশালত জলচৰ স্থলচৰ নানা বৰম পশুপক্ষী দেখি বাজপুৰীৰ কাললৈ গলো। বাজপুৰীৰ কম্পাউণ্ডৰ ভিতৰত সোমাই ইন্দুপুৰীৰ নিচিনা ছিছমহল, হাওৱা মহল, চন্দ্ৰ মহল প্ৰভৃতি বিখ্যাত ২ দালানবিলাক আৰু তাৰ কাক-কাৰ্য্য দেখি একেবাৰে বিমোহিত হলো। নগৰৰ ওচৰতে পৰ্বতৰ ওপৰত দুৰ্জয় দুৰ্গ দেখিলে স্তম্ভিত হব লাগে। তাৰ পাছে বুদ্ধাবনৰপৰা নিয়া পুৰণা গোবিন্দ

জীউৰ মন্দিৰ আৰু কসতি পাঠৰ মনোহৰ মূৰ্ত্তি আৰু এই মন্দিৰৰ পৰা এমাইলমান দূৰত থকা গোপীনাথ জীউৰ মন্দিৰ আৰু মূৰ্ত্তি দেখি অপাৰ আনন্দ লাভ কৰিলো। এই দুয়ো ঠাইতে বৃন্দাবনৰ নিচিনা সেৱা পূজা চলিব লাগিছে। পূজাৰা বিলাক বজালী, এওঁলোকক নেকি বাজাৰ বজালী দেৱানে নি তাতে পট্টন কৰিছে। জয়পুৰত চাব লগীয়া ঠাই দীননাথকা মন্দিৰ, হাওৱা মহল, আৰ্টস্কুল, এলবাৰ্ট হল। জয়পুৰ কলেজ, টাকশাল আৰু পৰ্বতৰ ওপৰত থকা দুৰ্গ প্ৰভৃতি। এই পাহাৰী দুৰ্গৰ ভিতৰত জয়পুৰৰ বজা সকলৰ বক্তকালৰ পৰা পুৰুষানুক্ৰমে সঞ্চিত হীড়া মণি মুক্তা, প্ৰভৃতি অসংখ্য মহা মূল্য বস্তুসকল আছে। তাক খৰছ আৰু ব্যৱহাৰ কৰিবৰ বজাৰ কোনো অধিকাৰ নাই, আৰু ইচ্ছামতে সদায় তাক চাবও নোৱাৰে, কেবল বজা সিংহাসনত উঠিবৰ দিনাহে বুঢ়া মন্ত্ৰী আৰু সেই বিষয় ক্ষমতা থকা দুই চাৰি জন বিষয়াই সৈতে গোটখাই মাত্ৰ চাব পাবে। এই বিলাক চাই-চালি ২৯ কাৰ্ত্তিক ৯৯টা বজাত প্ৰত্যেকে ১।০ আনাৰ টিকেট কৰি আজমীৰলৈ ৰাওনা কৰিলো। সেই দিনাৰ পৰা পুৰুষৰ মেলা আৰম্ভ হৈছে গতিকে গাড়ীত যাত্ৰীৰ বৰ ভিড় পালো। বোধ হয় ২৫ বজাত গৈ আজমীৰ পালো, আৰু তেতিয়াই সেই ষ্টেচনতে গাইপতি ১ টকাকৈ ভাৰা দিনৰ বন্দোবস্তে ২খন ঘোৰাৰ গাড়ী কৰি পুৰুষলৈ ৰাওনা কৰিলো। বাটটো পৰ্বত কাটি উলিয়াইছে, চাৰি

দিকে পৰ্ব্বতৰ নানা কপ দৃশ্য, আৰু বাটত নানা দেশৰ নানা যাত্ৰী লগ পায়, পৰ্ব্বতৰ মাজেৰে কোনোবা এক অচিনা অজনা ৰাজ্যলৈ ঘোঁৰাত মনত নানা বকম ভাবৰ উদয় হৈছিল, কিন্তু গধূলি ৬টা বজাত পুৰুষ পাই, সিদ্ধিয়া ধন্য শালাত গৈ থাকিলো, আৰু বাটৰ সকলো চিন্তা ভাবনা দূৰ হৈ মনত বৰ আনন্দ লাগিল ।

১০। পুৰুষ ৩ সাবিত্ৰী তীৰ্থ

পুৰুষ হ্রদ অতিশয় প্ৰাচীন তীৰ্থ, আৰু ই মহোৰাণবৰ পাতাল পুৰীৰ নিচিনা ঠাইত, আজমীৰৰ পৰ্ব্বত মালাই খেৰি থকা উপত্যকা ভূমিৰ মাজত আছে । আজমীৰৰ পৰা ৭ মাইল দূৰ । পুৰুষৰ আগৰ পৰিধি দেখিলে হ্রদৰ বহুভাগ মৰিগৈ, এতিয়া অতি অলপমান হৈ জী আছে বুলি বোধ হয় । কিন্তু সেয়ে গোটেই কম নহয় ; প্ৰকাণ্ড পুখুৰী এটা, মাজত অসংখ্য কুল্লীৰ প্ৰেক্ষণি সৰু ২ নাঁওৰ নিচিনা হৈ তাহি ২ ফুৰিব লাগিছে ।

পুৰুষ সম্বন্ধে শাস্ত্ৰৰ মত এই—পদ্মপুৰাণত আছে, যে কলিকাল প্ৰবেশ এবাত পুৰুষ তীৰ্থও কলিৰ প্ৰভাবে বিনাশ হব, আৰু মৰ্ত্য লোকত মানুহৰ পাপ বৃদ্ধি হব, এই কথা পিতামহ ব্ৰহ্মাই আৰু নাবদ প্ৰভৃতি ঋষিয়ে ৰানি অলপমান চিন্তা কৰি ব্ৰহ্মাই তেঁওঁৰ হাতত থকা পদ্মক কলে—“হে পদ্ম ! মই পুৰুষক কলি নোগেৱা ঠাইত স্থাপন কৰিম,

ଷତ କଳି ନାହିଁ ତାତେ ତୁମି ପବା” ବୁଲି ଏବି ଦିୟାତ ପନ୍ଥାହି
 ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀ ଫୁବି, କଳି ନୋହୋରା ଠାହି ଏହି ହଟକେଶ୍ଵରତ
 ତ୍ରିନିବାବ ପବିଲ । ପିତାନହ ବ୍ରହ୍ମାହି ଏହି ପନ୍ଥା ପବା ତିନି
 ଯାହିତେ ତିନଟା ଗହର ସୃଜନ କରି ସ୍ଵର୍ଗ-ମର୍ତ୍ତ୍ୟାବାସୀ ସକଳକେ
 ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ସଜ୍ଜ କରିବିଲେ ବ୍ରତୀ ହଲ, ଆକ ତେଊବ ସହ-
 ଧର୍ମିନୀ ସାବିତ୍ରୀ ଦେବୀକୋ ଆହିବିଲେ ଶାନ୍ତି ପଠିୟାଲେ । ସମୟ
 ମତେ ସାବିତ୍ରୀ ଦେବୀ ଆହି ନୋ ପୋରାତେ ଇଫାଲେ ସଜ୍ଜବ ଶୁଭ
 କ୍ଷଣ ଉକଳି ଦାୟ ଦେଖି ବ୍ରହ୍ମାହି ଏଜନୀ ସୁନ୍ଦରୀ ସୁଲକ୍ଷଣୀ ଶୁଭା-
 ଲବ ଛୋରାଲୀକ ଏଜନୀ ଗାଭୀବ ଦେହବ ଭିତବତ ସୋମାହିଦି,
 ଶୋଧନ କରିଲେ “ଗାୟତ୍ରୀ” ନାମ ଦି ବିବାହ କବାହି ସମ୍ପ୍ରୀକ ହେ
 ସଜ୍ଜ ସମାପନ କରିଲେ । ଏନେତେ ସାବିତ୍ରୀ ଦେବୀ ଆହି ସଜ୍ଜବ
 ଓଚବ ପାୟ, ଏହି କଥା ଶୁନି ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ରୋଧାନ୍ଵିତା ହେ, ପୁରୁବ
 ସଜ୍ଜ ସୁଲୀଲେ ନାହିଁ, ଓଚବବ ଏଥନି ପର୍ବତତ ଖାକିଲ । ସେହି
 ପର୍ବତ ଆଜ୍ଞିଓ “ସାବିତ୍ରୀ ପର୍ବତ” ନାମ ଲେ ଆକାଶ ଲାଞ୍ଜି
 ଠିୟ ହେ ଆଛେ । ପୁରୁବତ ସ୍ନାନ କରି, ପିତୃ ପୁରୁଷସକଳକ
 ତର୍ପଣ ଆକ ପିଣ୍ଡ ଦାନ କବା ଆକ ଭୁଞ୍ଜୋଽଽମର୍ଗ କବା ନିୟମ
 ଆଛେ । ଦାଟବିଳାକ ଧ୍ରୁବ ବହଲକେ ପାଠବେବେ ବାନ୍ଧୋରା, ତାବ
 ତିନି ଚାରି ଥାକ ନାମି ଗେ ଏଜନ ପାଣ୍ଡାୟ ହାତତ ଏଡାଲ
 ଠାନ୍ତନ ଲେ, ପାନୀତ କୋବାୟ, କୁଣ୍ଡୀବ ଆଶୁବି ଧନ୍ୟତହେ ଯାତ୍ରୀ
 ସକଳେ କୋନୋମତେ ଭୟେ ଭୟେ ସ୍ନାନ ତର୍ପଣ ଆଦି କରିବ ପାବେ ।
 ଫ୍ରତୋକ ବହୁବେ ୨୦ ଜନକେ ଯାତ୍ରୀକ କୁଣ୍ଡିବେ ଧାୟ ବୁଲି ପାଣ୍ଡା
 ବିଳାକେଓ ଆମାକ କଲେ । ଆମି ସଂକ୍ଷାନ୍ତି, ସଂକ୍ଷା ନିୟମେ

ভীৰ্শ্বকৃত্য সমাপণ কৰি, অটমটেশ্বৰ মহাদেৱ, ব্ৰহ্মা, ববাহ মন্দিৰ, বদ্দিনাবায়ণ, শেঠলীৰ মন্দিৰ, শ্ৰীৰামজীৰ মন্দিৰ, নতুন শেঠজীৰ মন্দিৰ, (এই মন্দিৰৰ নিছিনা ভাল মন্দিৰ আৰু পুৰুষত নাই) এইবিলাক দৰ্শন কৰি, এমাইল দূৰত পৰা উপবাস্তু সাবিত্ৰী পাহাৰৰ ওপৰত উঠি গায়ত্ৰী দেবীক দৰ্শন কৰিলোঁগৈ। এই পাহাৰ খনি এটা কলৰ ডালৰ নিছিনা একেবাৰে ঠিয়। ৩৬০ গক ওপৰলৈ উঠিব লাগে বুলি প্ৰবাদ আছে, কিন্তু ঠাক গণিবৰ সাধ্য নাই। তাত উঠা যে কি কষ্ট, তাক ভুক্ত ভোগীত পৰে আনে বুজিব নোৱাৰে। কিন্তু টকা দিলে দোলাৰে উঠিব পাৰি, আমাৰে সৈতে ৩০ জন মানুহ দোলাত উঠি গৈছিলে, পৰন্তৰ ওপৰত এটি সুন্দৰ মন্দিৰত মগ্নৰ পাঠৰ গায়ত্ৰী দেবীৰ মূৰ্ত্তি আছে, আমি দৰ্শন কৰি বাহালৈ আহি খায় দায় আকৌ মেলা চাবলৈ ওলালো। মেলাত অসংখ্য গৰু, ঘোৰা, উট, ছাগলি, মেৰা, ভেড়া ইত্যাদি জন্তু হাজাৰ হাজাৰ মানুহে গোট খায় বেছা কিনি কৰিব লাগিছে। পৰ্বতৰ ওপৰৰ পৰা গোটেইখন মেলাকে এখন বগা মহাসমুদ্ৰ যেন দেখা যায়। গধূলি পুৰুষৰ আৰতি চলো; ভক্তসকলে হাজাৰ হাজাৰ প্ৰদীপ ধূপ, নৈবিদ্যাৰ্হি দি নানাবিধ বাদ্য বাজায়, বেদ-মন্ত্ৰ গান ও অন্যান্য গান কৰি পুৰুষৰ আৰতি কৰিব লাগিছে, দেখিবলৈ এক গপূৰ্বৰ দৃশ্য হৈ দৰ্শকসকলৰ মনত ভক্তিৰ উদয় হয়। কিবা দিনা পাণ্ডাক বিদায় দক্ষিণা দি

১১ বজাত ২ খন ঘোৰাৰ গাড়ি কেবেয়া কৰি প্ৰত্যেকে ১৩০ অনাকৈ দিবৰ বন্দোবস্তে আকৌ আজমোৱলৈ ফিৰি আহিলো। মেলাৰ কাৰণে যাবৰ সময় আমাৰপৰা ডবল ভাড়া লৈছে। লক্ষ্মীনাৰায়ণ, বামনাৰায়ণ নামে দুইজন আমি পাণ্ডা লৈছিলো ব্যবহাৰ বেয়া পোৱা নাই। পুৰুষত বেহাৰৰ তেলত বাজে আন সকলো খোৱা লোৱাৰ বস্তু কিনিব পায়। কিন্তু কোনো ডালিয়েই নিসিজে।

১৬। আজমীৰ

আজমীৰ বৰ ডাঙৰ চহৰ। কেঁচেনৰ ওচৰতে এটি সৰু বাজালী ধৰ্মশালা আছে, তাতে গৈ থাকিলো। ১৪৫ খ্ৰীষ্টাব্দত চোহান বংশীয় অজয় পাল নামে বজাৰ এই নগৰ স্থাপন কৰিছিল। ইয়াত সেখ ময়নুদ্দীন চিন্তি নামে এজন বৰ ডাঙৰ মুছলমান সিদ্ধপুৰুষৰ কবৰ, বা দৰ্গা, বা “খাজা চাহে-বৰ দৰ্গা” নামে এটা বিখ্যাত কবৰ আছে, তাক চাবলৈ বহু দেশৰপৰা বহু মানুহ যায়। মুছলমান ফকিৰ কেইজন মানে হিন্দুৰ পাণ্ডাৰ নিছিনা হাতত ফুল লৈ লৈ কেঁচেনত আহি যাত্ৰী ধৰে। আমাকো আহি ফুল দিবলৈ আক সেই তীৰ্থলৈ নিবলৈ বৰ চেষ্টা কৰিছিল, পিছে আমাৰ সময় নোহোৱা কাৰণে যাব নোৱাৰিলো। ইয়াত এটা বৰ চমৎকাৰ জৈন মন্দিৰ আছে, সেই মন্দিৰৰ ভিতৰত সিহঁতৰ

শান্ত মতে ঋষভদেৱৰ আৰু অন্যান্য বহু সোণাৰ মূৰ্ত্তি আছে । ইয়াক যে কিমান টকা খৰছ কৰি তৈয়াৰ কৰিছে, দেখিলে অৰাক হব লাগে । এখনি সৰু পৰ্বতৰ ওপৰত হুমুমান-জিৰ মন্দিৰ আছে, তাত বাজেও দৌলতাবাগ, (বাগ অৰ্থ বাগিচা), বাজুকুমাৰ কলেজ, আড়াইদিনকা ষোপৰা এই-বিলাক চাব লগীয়া ঠাই আছে । ২ আঘণ পুৱাই উঠি ৮ টা বজাত দিল্লী এক্সপ্ৰেচত প্ৰত্যেকে ৫১/০ অনাৰ টিকেট কিনি 'মেহচানা' ষ্টেচেনলৈ বাৱনা কৰিলো । বাটত যোৱাত অসংখ্য পৰ্বত, পাৰ্ব্বত্য মৰুভূমি, মাজে মাজে বনৰীয়া পহুৰ পাল, বহুত শুকান শিলভৰা নদী, আৰু কাতাৰ জঙ্গল পায় গলো । বৰ বৰ পথাৰ জুৰি এবিধ কপিলা বৰণৰ ঘাত আছে দেখিবলৈ বৰ শূৱনি, যিমান দূৰলৈ চকুৰে চুকি পোৱা যায় গোটেইখন পথাৰকে যেন এখন কপিলাবৰণ গালিচা পাৰি থোৱা যেন দেখি । মনত ইচ্ছা হয় যেন তাৰ ওপৰত এবাৰ বাগৰ দিম, কিন্তু যদি কেনেকৈ হাত দিয়া যায় তেন্তে সৰ্বনাশ ! ইমান সৰু চোকা কাটা যে হাতেৰে চুলেই আঙুলিত বিন্ধি অসংখ্য কাটা উঠি আহিব । এইবিলাক কাটীয় মৰিচিকাৰ কাণ কৰে । জৈনবিলাকৰ জগদ্বিখাত মন্দিৰ থকা আবু পৰ্বত বোড এবাই গলো । সিদ্ধপুৰ ষ্টেচেনত কপিল মুনিৰ জন্ম-স্থান, ও নবম্বতী নদীৰ পাৰত বৰ ডাঙৰ মেলা এৰি গলো, ৰাতি গৈ মেহানাষ্টেচেনত থাকিলো । ৩ আঘণ ১০ টা বজাত প্ৰত্যেকে ২৫০ অনাৰ টিকেট কৰি বাজ-কোট

স্টেচনলৈ বওয়ানা কৰিলো। বাটত অসংখ্য কপাহৰ খেতি, পছৰপাল, আৰু তিলৰ খেতি দেখিগৈ “ওৱাধানা “চহৰ দেখিলো। বাতি গৈ বাজকোটৰ ধৰ্ম-শালাত থাকিলো। প্ৰত্যেক স্টেচনত একোটা মুটিয়া ধৰিলে ভাল হয়, কিন্তু বহুত সময় মুটিয়াইতে ওচৰৰ ধৰ্মশালাকো বহুত দূৰত বুলি কৈ, পয়ছা বেছিকৈ লয়, অলপ নাৱধান তৈ ভাড়া ঠিক কৰিব লাগে, নতুবা ঠগায়। দ্বাৰকালৈ যোৱা বাটত পুৱাই উঠি বাজকোট নগৰ চায়, খোৱা লোৱা কৰি ৯৯ বজাত প্ৰত্যেকে ৩০০ জনাকৈ টিকেট কিনি দ্বাৰকালৈ বওয়ানা কৰিলো। বাটত কপাহ, তিল, ভজলুক, এড়াৰ আৰু নাম নাজানা অগ্ৰাণ্য বহুত খেতি দেখি গলো। মানুহবিলাকে গোটেইটো দিন পথাৰতে থাকে, আৰু সূৰ্য্য নুঠাৰ পৰা একেবাৰে সন্ধ্যালৈ গোটেইটো দিন হাল পায়। তিবত্ৰা, মৰদ, সকলো হাল বায়, আৰু পথাৰত পানী দিয়াৰ কাৰবাৰ কৰে। গৰুবিলাক বৰ বলিষ্ঠ ও শকট, দিনৰ ভিতৰত দুবাৰ মানকৈ গৰু আৰু মানুহ বদলাই লৈ হাল বায় বা প্ৰকৃতিৰ লগত যুদ্ধ কৰে। বৰদুগ বা নদ নদী বিল একো নাই, কেৱল পথাৰৰ মাজত ১২০ হাতৰপৰা ১৮০ হাত মান দোৱা কৰি নাদ খাণ্ডি নিলেবে পানী কৰি গৰুৰে সেই নাদৰ পৰা টানি পানী তুলে। আৰু নাদৰ পাৰ খন বৰ উচা কৰি লৈ তাৰে পৰা নালা কাটি কাটি প্ৰায় আধা মাইলমান দূৰলৈ খতিৰ মাজে মাজে জান কৰি লৈ নানা কৌশলেৰে পানী

নি পথাৰ খন ভিজাই বাখে । হাল বোৱাতকৈ পানী তুলি
 দি শস্ত্ৰৰ জ্বাৰন দিয়াটোহে বৰ ডাঙ্গৰ আৰু অদ্ভুত কাৰ্য ।
 এনেকৈ পৰিশ্ৰম কৰি হাজাৰ হাজাৰ মাইল মাটীত খেতি
 কৰি মধ্য, উত্তৰ, পশ্চিম আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ মানুহে জীৱন
 ধাৰণ কৰিব লাগিছে । হাই অসমীয়া বাইজ সকল ! তোমা-
 লোকে তাৰ তুলনাত, ভূ-স্বৰ্গত আছে । খেৰ, বাঁহ, গছ, গছনি
 একে। পাব লগীয়া নাই, পথাৰত যে এডালি গছৰ তুলত
 অলপ জিৰণি লব, সেইটো সপ্নৰ অতিত কথা, তুলত কেৱল
 বালি, আৰু শিল, ওপৰত নীলবৰণীয়া আকাশত সৌৰ্য্য
 দেৱে অবাধ গতিৰে তেওঁৰ বপ চলাই বোদৰ অগ্নিময় তাপ
 বৃষ্টি কৰিব লাগিছে । খেতিৰ মাজত মাজে মাজে ফটা
 কাপোৰ বা মাকৈৰ ঠাৰি বা আন কিবা শহৰ ঠাৰিৰে
 পলোৱা বান্ধাৰ নিছিনা একোটা সকলো পজা বান্ধিলে
 তাত কোনো মতে এখন্ডক মূৰ্তি সোমাই জিৰণি লয় ।
 এইবিলাক দেখি যায় জামনগৰ স্টেচন পালে; । জামনগৰ
 বৰ ডাঙ্গৰ স্টেচন, গধূলি ৯ টা বজাত গৈ দ্ৰাৰকা পায়
 ধৰ্ম্ম-শালাত থাকিলো । ইয়াত পাণ্ডাৰ বৰ উৎপাত নাই ।
 কাৰণ সকলো জাতিৰে পাণ্ডা পৃথক পৃথক, কোনো জাতিৰ
 পাণ্ডায়, আন জাতিৰ তৰুমানক দৰ্শন আদি কৰাৰ
 নোৱাৰে ।

১৭। দ্বাবকা

ববোদা মহাবাজব বাজ্যব ভিতবত, কাঠিয়াবাব উপদ্বীপত আবব সাগবব পাবত শ্ৰীকৃষ্ণব এই দ্বাবারতী বা দ্বাবকাপুৰী আছে। এই পুৰী ভাবতবৰ্ষব চাবি ধামব একধাম আক সপ্তপুৰীব একপুৰী। দ্বাবকা সপ্তকে শাস্ত্ৰব মত এই—যে শ্ৰীকৃষ্ণে কংসক বধ কবাব পাছে, কংসব শশুৰ মগধবাজ জবাসজ্ঞ অত্যন্ত বাগান্নিত হৈ, কেইবাবাবো উপবাউপবিতৈ মথুৰাপুৰা আক্রমণ কবাত শ্ৰীকৃষ্ণে অকাবণে কিছুমান প্ৰাণীহত্যা এবাবব ভয়ত যুদ্ধ নকবি গকড়ব পচন্দ মতে পশ্চিম সমুদ্ৰব পাবত এই পুৰী নিৰ্ম্মাণ কবিবলৈ বিশ্বকৰ্ম্মাক আদেশ কবে। বিশ্বকৰ্ম্মায় এই বৈকুণ্ঠব সমান দ্বাবকাপুৰা সাজি দিয়াত শ্ৰীকৃষ্ণে যত্নবংশসকলক লৈ এই পুৰীত গৈ বাস কবিলে, আক তেতিয়াব পৰা এই ঠাইতে ভেৰ্ণব নাম “বণছোবজি” (অৰ্থাৎ ষোনে বণ এবি আহিল) বুলি খ্যাত হল। মন্দিবব আগতে গোমতী নদী আহি মহাসমুদ্ৰত পবিছে, আক সেই ঠাইত এটী কুণ্ড আছে, আক সেই কুণ্ডিক “গোমতী কুণ্ড” বা “চক্ৰ তীৰ্থ” বোলে। শ্ৰীকৃষ্ণ ভগবান আদিক দৰ্শন কবিব লাগিলে প্ৰথমে এই কুণ্ডত স্নান কবিব লাগে; কুণ্ডত স্নান কবিবব আগে ববোদা বাজ কৰ্ম্মচাৰীব ঠাইত ১৮০ অনাটক কব দি হাতত চন্দনব চাব লা লাগে। তাব পাছে স্নান কবি ভগবানব “ত্ৰিলোক সুল্লব মন্দিব”ব ভিতবত গৈ দ্বাবকানাথ চতুৰ্ভুজ ভগবানক

দৰ্শন ও পূজা আদি কৰিব লাগে। এই সময় মন্দিৰৰ ভিতৰত গৈ আকৌ ৥৬ পাইকৈ ভগবান দৰ্শনৰ কৰ দিব লাগে। ভাগবতত লিখিত আছে যে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণে দ্বাবকা পুৰী এৰিলে, সমুদ্রে সমুদায় দ্বাবকাকে গ্ৰাস কৰিছিল, কিন্তু পাণ্ডাবিলাকে কয় যে ভগবানৰ এই “দ্বিলোক স্তম্ভৰ” মন্দিৰটীত বাজে আন সকলকে সমুে ওল কৰিছে। দ্বাবকাপুৰী অতি স্তম্ভৰ, ইয়াত দেখিব লগীয়া ঠাই গোমতী মায়া (একেৰাৰে সমুদ্ৰৰ পানীৰ মাজতে স্তম্ভৰ মঠৰ তলত আছে। শ্ৰীশ্ৰীসঙ্গমনাবায়ণজি, দস্তায়েয়ৰ আসন, কুশেশ্বৰ মহাদেব, মহামায়া, কুলেশ্বৰ মহাদেব, জাম্বুবানাজি, পুৰুষোত্তমজি, বলদেবজি, বেণীমাধব, শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ সাবদা মঠ, সত্যভামাদেবী, জগন্মাতা, লক্ষীনাৰায়ণ, নাৰায়ণ সৰোবৰ কল্পিণীদেৱীৰ পুৰণা মন্দিৰ, হৰি কুণ্ড, জ্ঞানকুণ্ড, সূৰ্য্যনাৰায়ণ মন্দিৰ, আৰু অন্যান্য বহু মন্দিৰ আৰু কুণ্ড আছে। এই বিলাক দৰ্শন কৰি, গধূলি মন্দিৰৰ আগৰ শিলত বাহ, সমুদ্ৰৰ নানা বস্তুৰ নানাবকম মাছ দেখিলো। সাগৰৰ পানীত যে কত বকমৰ আশ্চৰ্য্য ২ জাব আছে, সেইবিলাক দেখি অৰাক হব লাগে। দেখাত সেইবিলাক জীৱ বুলি বোধেই নহয়, কিন্তু ভালকৈ চালে তাতো জীৱ আছে। দ্বাবকাত বেহাৰৰ তেলত বাদে আন সকলো বস্তু দোকানত পোৱা যায়, কিন্তু দালি সিদ্ধ নহয়। আগতে আমাৰ লেখা উচিত আছিল, যে প্ৰায় প্ৰত্যেক ঠাইতে সেৱ আৰু মোনৰ ওজন

পৃথক ২। এই ওজনৰ ফেবত পৰি কেইবা ঠাইতো আমি আধাপেটি ভাত খাইছো। ২০ তোলাৰ পৰা ১২৫ তোলালৈ সেৰ আৰু ১২০ সেৰৰপৰা ১২০ সেৰলৈ মোন পাইছো এতেকে বস্ত্ৰ-বাহানি কিনিবৰ আগে, তাত কেই তলীয়া সেৰ প্ৰচলিত এই কথাটো স্মৃতিহে বস্ত্ৰ কিনিব লাগে। জাব একেবাৰে নাই; আঘণৰ ৭৮ তাৰিখে বাতি আমি একোখন কাপোৰ উৰি বাতি পৰম স্থখে কাতাইছো। গোপীতালাও নামে তীৰ্থ এই দ্বাৰকাপুৰীৰপৰা ১৫ মাইল দূৰত আছে, মৰুভূমিৰ মাফেৰে যাব লাগে। দুখন ঘোৰাৰ গাড়ি কেৰেয়া কৰি তালৈ গৈছিলো। তালাও অৰ্থ পুখুৰী, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিচ্ছেদত বৃন্দাবনৰ ১৬.০০০ গোপী এই তীৰ্থত প্ৰাণ ত্যাগ কৰিছিল বাবে ইয়াৰ নাম গোপীতালাও হৈছে। বাটত ধোৱাত দ্বাদশ জ্যোতিৰ্লিঙ্গৰ অন্য তমলিঙ্গ “নাগেশ্বৰ” মহাদেৱক পোৱা যায়। তাত ছুইজনমান পাণ্ডা এটি সৰু পুখুৰী আৰু বহু কা ব পুৰণা মঠ আছে, তাত মাৰ্জ্জন স্নান কৰি দৰ্শন কৰি গেলো। গোপীতালাওত বাতিয়ে গৈ স্নান কৰি ধৰ্ম্ম শীলাত থাকিলো। পুখুৰীটো ডাঙ্গৰ, আৰু মাটীবিলাক বগা চন্দনৰ নিছিনা বৰ মিহি, আৰু গোকালে অতি সামান্য বৰম এটা লুগন্ধও অনুভৱ হয়; এইবিলাক মাটীৰ গুলি বনাই দোকানত বিক্ৰি কৰে, আৰু ইয়াৰে নাম গোপা চন্দন। গুলি বনাই দোমায় ধোৱা আৰু চকুৰে দেখি আহিছো। ইয়াতো পাণ্ডা আছে আৰু দোকানত ধোৱাৰ বস্ত্ৰ কিনিবলৈ

পোৱা যায়। বিদাচৰ এৰিবৰ পৰা আজি সিদ্ধ হোৱা মুগৰ ডালি খায় মনত বৰ আনন্দ পালো। লোণা পানীত কোনো ডালিয়েই নিসিজে, বিদাচৰ এৰিবৰ পৰা ডালিৰ ভৰকাৰী অৰ্থ ডালি চেকা পানীহে খায় আহিছো, কিন্তু ভোক আৰু ঘিৰ গুণত তাৰে পেট ভৰাই ভাত খায়ছো। যাবৰ দিনাই ৰাতি ৪টা বজাতে আকৌ দ্বাৰকাঁলে ফিৰি আহি ৫৮/৬ পাইৰ টিকট কৰি ৯ আৰণ পুৱাই প্ৰভাসলৈ যাত্ৰা কৰিলো; ষ্টেচনৰ নাম ভেৰাভাল। ভেৰাভাল এখন প্ৰভাসৰ কাষতে ডাঙ্গৰ চহৰ আৰু মুচলমান নবাবৰ ৰাজধানী।

১৮। প্ৰভাস

জুনাগড়ৰ নবাবৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত এটা প্ৰভাস-তীৰ্থ আছে। ভেৰাভাল ষ্টেচনৰ পৰা তীৰ্থলৈ ২ মাইল দূৰ হ'ব। ঘোৰাৰ গাড়ি আৰু ট্ৰাম আছে, আমি ২খন ঘোৰাৰ গাড়ি কেৰায়া কৰি গৈ এটা ধৰ্মশালাত বাহী ললো। এই ধৰ্মশালাৰ মেনেজাৰ এজন বুঢ়া বামুণ, এওঁ অতি ভদ্ৰ। প্ৰভাসৰ সোমনাথ মহাদেৱ দ্বাদশ জ্যোতিৰ্লিঙ্গৰ ভিতৰৰ এজন। ভগৱান সোমে অৰ্থাৎ চন্দ্ৰদেৱে দক্ষ প্ৰজাপতিৰ ২৭ জনী কন্যাক বিবাহ কৰাই, বোহিণীক অগ্ৰ সকলতকৈ বেছি স্নেহ কৰাত, কন্যাসকলে দক্ষ প্ৰজাপতিত গোচৰ দিলে।

আমাক নোসোধে পিতৃ তোমাৰ জোৰাই ।

দিনে বাত্ৰি থাকে মাত্ৰ বোহিণীৰ ঠাই ॥

হোক খেস বোগ বুলি দক্ষে দিলা সাপ ।

মিলিলা চন্দ্ৰত ত্ৰীলকলৰ পাপ ॥ (একাদশস্কন্ধ ভাগৱত)

প্ৰজাপতিয়ে ক্ৰোধাঙ্ক হৈ খেস্ বোগ হক বুলি চন্দ্ৰক

সাপ দিলে. সেই সাপত চন্দ্ৰৰ খেস্ (ক্ষয় বা বক্ষ্মাৰোগ)

বোগ হোৱাত, পিতামহ ব্ৰহ্মাৰ আদেশ মতে এই প্ৰভাস

তীৰ্থলৈ গৈ স্নান ও মহা কঠোৰ তপস্বী কৰি মহাদেৱক

আৰাধনা কৰাত শিবৰ বৰত সাপমুক্ত হৈ নীৰোগ হৈছিল ।

এই শিবলিঙ্গ সোমদেৱৰ দ্বাৰা পূজিত হোৱাত তেওঁৰ নাম

সোমনাথ হৈছে । এই লিঙ্গকে আকৌ দ্ৰাপৰ যুগত

শ্ৰীকৃষ্ণেও পূজা কৰিছিল, সেই নিমিত্তে তেওঁক শ্ৰীকামেশ্বৰ

সোমনাথও বোলে । এই সোমনাথৰ মন্দিৰ এদিন জগদ্বি-

খ্যাত অসংখ্য ধন-বত্বৰ ভণ্ডাৰ আছিল । এই কথা গজনিৰ

চুলতান মামুদে স্তনি, অত্যন্ত লোভ পৰবশত্বে বহু সৈন্য

লগত লৈ ১০২৪ খ্ৰীষ্টাব্দত আহি মণ্ডিৰ ও শিবলিঙ্গ ভাঙি

অসংখ্য ব্ৰাহ্মণ পাণ্ডা ও হিন্দুৰ প্ৰাণ বধ কৰি, বিপুল ধন

বত্ব লুতি লৈ গৈছে । ৭০০ শত সোণাৰ ঘণ্টা, এডাল

৩০০ তিনি মোন কুড়ি দেৰ সোণাৰ শিকলিত গাঁঠা আছিল,

আৰতিৰ সময়ত এইবোৰ ঘণ্টা বজায়, পাণ্ডাসকলে আৰতি

কৰিছিল । সেইবোৰ আৰু সোমনাথৰ মন্দিৰৰ বিখ্যাত

চন্দ্ৰন কাঠৰ দৰ্জী জোড়া আৰু অগ্ৰাণ বহু ধনবত্ব, আৰু

লিঙ্গ মূৰ্ত্তি জাতি তাৰ ভিতৰৰপৰা কোটিমান টকা মূল্যক
 দুলাভ মনিবত্ববোৰ লৈ গৈছে । সেই যুদ্ধত বিমান মুছলমান-
 সৈন্য মৰিছিল, তাক মন্দিৰৰ ওচৰতে কবৰ দিছে, তাৰ
 ভিতৰত কিছুমান সাগৰে খঁহাই নিছে, কিন্তু খঁহি যাই থৈ
 আজিও প্ৰায় ৩০০০ হাজাৰ মান কবৰ প্ৰভাসৰ চাৰিও
 কালে আমি দেখি আহিছো। সেই সোমনাথৰ মন্দিৰৰ
 ভগ্নাবশেষ আধাধানী, এই ঘটনাৰ সাক্ষী দিবলৈ আজিও প্ৰভাস-
 তীৰ্থত কলঙ্কৰ মালা গলত লৈ নীৰবে ঠিয় হৈ আছে । মন্দিৰত
 সোমাই লিঙ্গ মূৰ্ত্তি খাণ্ডি তুলি নিয়া গৰ্ভ আজিও বৰ্ত্তমান দেখি
 আৰু দৰ্জা খঁহাই নিয়া চিনবোৰ দেখি, ইতিহাসৰ কথা মনত
 পৰি বুক ফাটি যোৱা যেন লাগিল, চকুৰ পানী ওলাল, শোকে
 ধ্বংখে গা কপিবলৈ ধৰিলে আৰু তেতিয়াই তাতে বহি পৰিলো ।

হিন্দু বজা মহাৰজাসকলে আকৌ সেই ঠাইৰ ওচৰতে
 নতুন মন্দিৰ তৈয়াৰ কৰি সোমনাথ শিব স্থাপন কৰিছে ।
 এই প্ৰভাস তীৰ্থৰ যি ঠাইত যদু বংশ ধ্বংস হৈছিল, সেই
 ঠাইত সবস্বতী, হিৰণ্যা, আৰু কপিলা, এই তিনি নদী ব্যক্ত
 ভাবে আৰু প্ৰজনীও লক্ষ্মতি গুপ্তভাবে, এই ৫টা পবিত্ৰ নদী
 আহি এই ঠাইতে সাগৰ সঙ্গম লাভ কৰিছে । এই ঠাইত
 স্নান, তৰ্পণ, পিণ্ড দান, প্ৰায়শ্চিত্ত, ভূজ্যোৎসৰ্গ আদি কাৰ্য্য
 কৰিব লাগে । এই ঠাইৰ ওচৰতে ব্ৰহ্মতীৰ্থ, বলোদেবৰ দেহ
 বন্ধাৰ ঠাই আছে ; এইবিলাকত স্নান ও দৰ্শন আদি কৰিব
 লাগে । যদু বংশ ধ্বংসৰ পাছত স্ত্ৰীকৃষ্ণ গৈ যি অশ্বথ গছক

তলত বহি থাকোত, ব্যাধে কৃষ্ণসাব বুলি শব প্ৰহাৰ কৰাত মৰ্ত্যধাম এৰি বৈকুণ্ঠলৈ গমন কৰিছে, সেইবিলাক ঠাই দৰ্শন কৰিব লাগে। এতিয়াও এডালি পুৰণা আইত গছৰ তলত ভৰিব পৰা তেজ ওলোৱা সুন্দৰ এটা কব্ৰি পাঠৰৰ কৃষ্ণ মূৰ্তি গছত আওজি বহি আছে। শব প্ৰহাৰ কৰাৰ পাছে প্ৰভুই ঘি ঠাইত তেজ মুইছিল, সেই কুণ্ডটোক পদম কুণ্ড বোলে; সেই কুণ্ডত শ্ৰীকৃষ্ণ, লক্ষ্মী দেৱী, কাম-ধেনু আৰু কালব্যাধৰ মূৰ্তি আছে। ব্যাধে শব প্ৰহাৰ কৰা ঠাইত সাগৰৰ পানীৰ মাজত, মুকলি ঠাইত বাণেশ্বৰ শিব আছে, এই বিলাক দৰ্শন কৰা হল। এই বিলাকত বাজেও ইয়াত শশিভূষণ মহাদেৱ, দৈতাসুন্দৰ, শ্ৰীকৃষ্ণ মূৰ্তি, সোম-নাগ, ভগ্ন সূৰ্য্য মন্দিৰ কৰ্পৰ্দি বিণায়ক প্ৰভূতি আৰু অন্যান্য বহু তীৰ্থ আছে, সেই সকলো বিলাক যথাসাধ্য দৰ্শন আদি কৰি ১০ আঘণ তাৰিখে বেলা ৬টা বাজাত প্ৰত্যেকে ১০০ আনাকৈ টিকেট কৰি ভেৰাভলৰ পৰা আকৌ জুনাগড়লৈ বওয়ানা কৰিলো। প্ৰভাসতো জাৰ নাই, খোৱা বস্তু বেহাৰৰ তেলত বাজে সকলকে পোৱা যায়, ডালি নিসিজে ইয়াতো পাণ্ডাৰ একো উৎপাত নাই।

১৯। গিৰ্ণাৰ বা বৈবতক পৰ্ব্বত

জুনাগড়ৰ ধৰ্মশালাত আহি থাকি ১০ আঘণ পুৱাই উঠি ঘোৰাৰ গাড়ীৰে গিৰ্ণাৰ পৰ্ব্বতলৈ গলো। ধৰ্মশালাৰ

পৰা পৰ্বত প্ৰায় ৮৯ মাইল মান দূৰ হব। পাণ্ডা এজন লগত লৈ প্ৰথমে গৈ দামোদৰ গঙ্গাত স্নান কৰি ভৰ্তৃ-হৰিৰ তপস্কাৰ স্থান পালোৱৈগৈ। এই পৰ্বত বৰ ডাঙ্গৰ, দৌঘল আৰু ভয়ানক উচা, ইয়াত কেৱল বনৰীয়া আতৈকল বা আতলছৰ গছ, আৰু সেউলী ফুলৰ গছে আগা গোৰা ভৰা, আৰু আন গছ প্ৰায় নাই বুলিলেও হয়। ইমান ঠিয় পৰ্বতত আমাৰ জীৱনত আমি কেতিয়াও উঠা নাই। ইয়াৰ ঋষ্টিখনত আগে ১২,০০০ থাক আছিল, আৰু দত্তাত্ৰেয় মুনিৰ পাদপদ্ম পৰ্য্যন্ত পছছাত বাত্ৰী বিলাকৰ তিন দিন লাগিছিল। তাৰ সাক্ষীস্বৰূপে বাটত যাত্ৰী বিলাক ৰাতি থকা ২টী চিবস্বায়ী আড্ডা বা শিলৰ দৰ পাই গলো। ওচৰতে নিজৰাৰ পানীও আছে। এতিয়া বজা মহাবজা বিলাকে আৰু হিন্দু ৰাইজে গোট খাই চাঁদা তুলি বহু হাজাৰ টকা খৰছ কৰি গট্, খটি খনৰ থাক বিলাক আগতকৈ ডাঙ্গৰ আৰু যিমান পাবে ভালকৈ বন্ধাইছে। এতিয়া ১০,০০০ থাক উজাৰ লাগে বুলি কয়। যি বিলাক দুৰ্বল বা বুঢ়া মানুহ তাত উঠিব নোৱাৰে, তেওঁবিলাকৰ নিমিত্তে পৰ্বতৰ গৰতে ২০২৫ জোড়া মান দোলালৈ দুলায়া মানুহ সাজু হৈ বহি আছে। দোলা মানে বেমাৰী বা মৰামানুহ বৈ নিয়া বাঁহৰ সাজি। ৩/ তিনি মোণৰ কম ওজনৰ মানুহক ৬৯/০ অনাত আৰু তাতকৈ বেছি ওজনৰ হলে ১০/ অনা ভাড়া লৈ কেৱাবে দত্তাত্ৰেয় মুনিৰ পাদপদ্ম পৰ্য্যন্ত।

বৈ নি আকৌ সেই ঠাইত আনি মুমাই দি, পয়ছা হলে বে মানুহে কি অসাধ্য সাধন কৰিব পাৰে, তাৰে পৰিচয় দিয়ে । ইয়াতে কোৱা আৱশ্যক যে মোগ বোধ হয় /৪০ সেবী নহয় । আমাৰ আগতে ৮ জন বুঢ়া বুঢ়ীক দোলাত তুলি লৈ গৈছিল । প্ৰথম ভৰ্জুহৰি ও গোপীনাথৰ মন্দিৰ, দ্বিতীয় বামচন্দ্ৰৰ মন্দিৰ, তৃতীয় গোগমুখী গঙ্গা, চতুৰ্থ জৈনবিলাকৰ মন্দিৰ, এই মন্দিৰ বিলাক মাৰ্কেবল পাঠৰৰ নিচিনা পালিচ. দেখিবলৈ অতি চমৎকাৰ । ইয়াতে জলপান খাবলৈ কাবুলি মেওৱা আৰু অন্যান্য মিঠাইৰ আৰু ডালি চাউল আদিৰ এখন দোকান আছে । ভাল পানী পোৱা যায় আৰু এটা ধৰ্ম্ম শালাও আছে । এই খিনি গৈ পালে, যাত্ৰী বিলাকে অন্ততঃ এটা উখাহ পায়, আৰু তাতে বহি ভালকৈ এটা জিৰণি লয় । তাৰ পৰা বহুদূৰ উঠি আকৌ ৩ম্বাদেবীৰ মন্দিৰ পায়, এই মন্দিৰো খুব ডাঙৰ । তাৰ পৰা ওচৰৰ চাৰিও ফালে বহু দূৰলৈ দেখা যায় । তাৰ পৰা আকৌ পোৱা মাইল মান তললৈ মুমি গৈ আকৌ এটা উচ্চ, একেবাৰে কল দিলৰ নিচিনা ঠিয় শৃঙ্গৰ ওপৰত ভগবান দস্তাত্ৰেয় মুনিৰ পাদপদ্ম আছে । ইয়াত উঠা ভয়ঙ্কৰ কঠিন ; ওপৰত গৈ বাটটো বৰ ঠেক, কোনোমতে এটা মানুহ অতি সাৱধানেহে যাৰ পাৰি । আমি হাতে ভৰি বুলি ঠিক বান্ধবৰ নিচিনা উঠিছিলো । ওপৰত গৈ কেৱল ৪৫ জন মান মানুহ অতি কষ্টেহে ঠিয় দিব পাৰি । ইয়াত উঠিলে অন্ত্যস্ত সকলো

পৰ্বত নোৰ বহুত স্তলত পৰি যায়. আৰু যিমান দূৰলৈ চকুৰ দৃষ্টি শক্তিয়ে ঢুকি পায় সিমান দূৰলৈ কেবল পৰ্বত জঙ্গল, আৰু মুকলি পথাৰ নোৰ দেখা যায়। ইয়াৰ ৪০ ক্রোশ উত্তৰে পৰ্বত আৰু জঙ্গলত বোলে সিংহ আছে আৰু মাজে ২ চাহেব বিলাকে শীকাৰ কৰিবলৈ গৈ ২।৪ টা মাৰে। ইয়াত পৰে বোলে ভাৰতবৰ্ষৰ আৰু কোনো ঠাইত সিংহ নাই। আমি পুৱা ৭। টা বাজাত উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিলো, আৰু কতো নিজিবোৱাকৈ প্ৰাণপূৰ্ণ কৰি যায় ১২। টা বজাত ইয়াৰ উচ্চতম শৃঙ্গত উঠি হিমালয়ৰ ধবল গিৰি আদিত উঠা বুলি ভাবিছিলো আৰু সেইদিনাখন জীৱনৰ ভিতৰত এটা নতুন অসাধ্য সাধন কৰা যেন পাইছিলো। এই বিলাক দৰ্শন আদি কৰি মুমি আহি বাঁহালৈ যায় খোৱা লোৱা কৰাত গধূলি হল। ইয়াত পাণ্ডা ধৰাৰ কোনো আৱশ্যক নাই। এই চহৰত কেবল এঘৰ মাথোন পাণ্ডা আছে, তেওঁ বৰ ধনি, আৰু যাত্ৰীৰ ওপৰত বৰ ভাল ব্যৱহাৰ নকৰে, আমি তেওঁৰ ব্যৱহাৰ বৰ বেয়া পাইছো। ১২ আৰোণ পুৱাই উঠি চহৰখন ভালকৈ চালো, নগৰ অতি সুন্দৰ, নবাবৰ বাজধানী, ইয়াত শুক্ৰবাৰে বন্ধ দি বৰিবাবেও কাচাৰি কৰে। সেই দিনাই প্ৰত্যেকে ৩৫০/০ অনাকৈ টিকেট কৰি আহমদাবাদলৈ ৰাওয়ানা কৰিলো, বাটত আকৌ ১/০ আনা কৈ অভিবিস্ত কৰি লাগিল। ১৩ আৰোণ ৯ বজাত গৈ আহমদাবাদ পায় ধৰ্ম শালাত খোৱা লোৱা কৰি

নগৰ খন চা'লো, চহৰ অতি প্ৰকাণ্ড ও বহু কল কাৰখানা আছে। সেইদিনা ভাতি বেলাই আমি প্ৰত্যেকে ৪১৬ পাই কৈ উজ্জয়িনীলৈ টিকেট কৰি বওয়ানা কৰি, বাটত “গুডবা” ষ্টেচনত মুকলতে বাতি থাকিলো, কিন্তু হিম বা জাব একো নাই, বৰ বেছি কফট নাপালো। খুব পুৱাই উঠি দৌবা দৌৰি কৈ খায় চাটা বজাত আকৌ গাড়ীত উঠিলো। বাটত কেৱল অৰণ্যৰ পাছত অৰণ্য, মানুহৰ সমাগম নাই। মাজে মাজে বগাশিল, আৰু শিল ভৰা শুকান নদী, মাজে ২ কদাচিত দুই একঘৰ জঙ্গলী মানুহ, আৰু গৰুৰ পাল দেখা যায়। পানী দেখিবলৈ নাই, এটা পৰ্বতৰ সুবজ (tunnel) পাৰ হলো। বাতি গৈ উজ্জয়িনী পাই গোৱালিয়ৰ মহাবাগীৰ নিজৰ ধৰ্ম শালাত থাকিলো। এই ধৰ্মশালাটো বৰ ধুনীয়া আৰু অতি পবিত্ৰ, বাজপুৰীৰ নিচিনা, ইয়াত যোনে খাব খোজে সি তিনদিনৰ খোবাক পায়, কটি ডালি আদি খাবলৈ দিয়ে। এইটো মহাবাগীৰ নিজৰ খবছ। আমি সেই খোবাক খোৱা নাই।

২০। উজ্জয়িনী বা অবন্তিনগৰী।

উজ্জয়িনী বা অবন্তি নগৰী গোৱালিয়ৰ মহাবাজৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত। এই পুৰী ওপৰৰ শ্লোকত দেখা সপ্ত যোক্ষনাসিগী পুৰীৰ ভিতৰৰ এখনী পুৰী। উজ্জয়িনী পাইয়ে বজা বিক্ৰমাদিত্যৰ, নববহু সত্যৰ, মহাকবি কালিদাসৰ, বত্ৰিশ

সিংহাসনৰ আৰু ছিপ্রা নদীৰ কথা মনত পৰিল। সেই বিলাক এই নগৰতে আছিল, কিন্তু কোনখিনি ঠাইত আছিল? আজি বা কলৈ গল? কালিদাসৰ মেঘদূতত বৰ্ণনা কৰা সেই প্ৰিয় ছিপ্রা নদী বা আজি কেনে ভাবে আছে? হয়, হয়, সেই ছিপ্রা নদী যদি আজি মাতি কথা কব পাবিলে হৈ তেন্তে আমাক কত বা অতীত কাহিনী শুনালেহে! হা ভগবান! তুমি এই নদী আৰু পৰ্বত বিলাকক ভাষা নেদি কিয় এনেকৈ চিৰ কাললৈ মুখ বন্ধ কৰি থৈছা? এই বিলাক ভাবি উজ্জয়িনী চাবলৈ মন একেৰাৰে বলিয়া হৈ পৰিল। ধৰ্মশালাৰ পৰা ছিপ্রা নদী ও দেৱালয়বিলাক প্ৰায় ২৫ মইল মান দূৰ হব। নগৰ খানী বৰ ধুনীয়া; বহু পুৰণা কালৰ পৰা এই পুৰীত মহাকাল ভৈৰব শিৱলিঙ্গ আছে, এওঁৰ নাগাসুসাবে এই পুৰীক “মহাকাল পুৰী” ও বোলে।

ফিৰিকাদিনা পুৱাই উঠি ছিপ্রা নদীলৈ গৈ স্নান ও ভূজ্যোৎসৰ্গ কৰি নিজক নিজে ধৃত্ত বোধ কৰিলো। ছিপ্রা নদীৰ ষাট বিলাক যে কিমান বহল আৰু মজপুতকৈ কত কাল আগে শিলেৰে বন্ধোৱা তাক দেখি অৰাক হব লাগে। আৰু তাৰ দুই পাৰে অতি প্ৰাচীন দেৱালয়বিলাক দেখিলে কাশীৰ নিচিনা এই পুৰী খনোও যে বহু পুৰণা, এই কথা আপোনা আপুনি মনত উদয় হয়। সেই ছিপ্রাৰ পাৰত থকা মহা কাল শিব, অৰ্বাস্ত দেৱী, লক্ষৰ্ণ ভৈৰব, অগৰ্ভেশ্বৰ, আৰু কোটীশ্বৰ মহাদেৱক দৰ্শন কৰা হ'ল। এই বিলাকৰ ভিতৰত মহাকাল ভৈৰব জ্যোতিৰ্লিঙ্গ,

মাটীৰ তলত গহ্বৰত ভিতৰত আছে। নামো যেনে, দৃশ্যও তেনে! মহা অন্ধকাৰত অথও ঘূত প্ৰদীপৰ সাহায্যত কোনো মতে দেখা যায়। ঠাই ডোখৰ বৰ গহীন গম্ভীৰ, আৰু কিবা কাৰণে মনত বৰ ভয় লাগে। এওঁৰ গাত পোলে নিৰ্ত্তোঁ তিনিবাৰকৈ শ্মশানৰ ভয় লেপন কৰি পূজা কৰিব লাগে। বিলপত্ৰৰ বিশেষত্ব ইয়াত একেবাৰে নাই, তুলসীৰেও পূজা হয়; শিবক তুলসীৰে পূজা কৰা কথা প্ৰথম ইয়াতেই শুনিলো। হৰসিদ্ধা দেৱীৰ ঠাইত বোলে মহাবাজ বিক্ৰমা-মাদিত্যে ১৫ টা নব বলি দিছিল; আজিকালিও গোৱালীয়া-বৰ মহাবাজে বছৰৰ ভিতৰত এবাৰ আহি চুবিলে নিজৰ হাত ফালি বস্ত্ৰ উলিয়াই, সেই বস্ত্ৰকে নববলি স্বৰূপে দি, দেৱীৰ পূজা কৰে। ইয়াত বাজে কেদাৰেশ্বৰ, হৰ্ষদীপ, আৰু ভয়ঙ্কৰী কালী-মূৰ্ত্তি আছে। বিক্ৰমা-মাদিত্য মহাবাজৰ সিংহদ্বাৰৰ সন্মুখৰ ফালৰ শিলৰ দেওৱাল এখন, এতিয়াও ঠিয় হৈ আছে। আঃ কি যে মজপুত! আৰু তাত কিমান যে কাককাৰ্য্য আছে! দেখিলে স্বাভাৱিককৈ ই মহাবাজ বিক্ৰমা-মাদিত্যৰহে কীৰ্ত্তি বুলি বোধ হয়। যোগসিদ্ধ পৰ্বত নামে ঠাইত বক্ত্ৰিশ সিংহাসন আছিল বুলি কয়। সিংহদ্বাৰৰ ওচৰতে “কল্পসাগৰ” নামে এটা বৰ ভয়ঙ্কৰ পুখুৰী আছে, তাৰ চাৰিও পাব আৰু ঘাট বিলাক বৰ মজপুতকৈ শিলেৰে বন্ধোৱা। ইয়াৰ ওচৰতে এটা বৰ ডাঙৰ অতি সুন্দৰ স্তম্ভ গণেশৰ মূৰ্ত্তি আছে; ইয়াৰ আগে আমি ইমান ডাঙৰ গণেশ মূৰ্ত্তি আৰু কতো

দেখা নাই। এই বিলাক দৰ্শন কৰি আহি খাই বৈ উঠি
 ভাটিবেলিকা আকৌ ঘোৰাৰ গাড়ী কেবেয়াকৈ সন্দীপানী
 মুনিৰ আশ্ৰম চাবলৈ গলো। ইয়াতে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণ,
 বলোবাম, আৰু সুদামায়, সন্দীপানী গুৰুৰ ঠাইত বিছা শিক্কা
 কৰিছিল। ইয়াৰ ওচৰতে সিদ্ধবট আছে, ইয়াতে ছিপ্ৰানদীত
 নানা বকম মাছ দেখিলো। মহাকালী দেবীৰ মন্দিৰ ইয়াতে
 আছে, য'ত বিক্ৰমাদিত্য মহাবাজে সাধনা কৰি সিদ্ধ হৈছিল।
 ইয়াৰ ওচৰতে এডোখৰ নিৰ্জ্জন ঠাইত নদীৰ পাৰত মাটীৰ
 তলত ভৰ্তৃহৰি গুহা আছে। প্ৰথমে এটা শিলৰ ঘৰত
 সোমাই এটা শিলৰ স্তূৰঙ্গ দেখিলো। এটা লবাই, এটা
 চাকি হাতত লৈ, সি আগহৈ তাৰ পাহত আমাৰ দুইজনক
 যাবলৈ কলে। বৰ ভয়ৰ অন্ধকাৰ, এটা মাটীৰ তলত
 শিলেৰে বন্ধোৱা গাঁতত সোমাই গৈ দেখিলো যে ভৰ্তৃহৰিৰ
 যোগ কৰা আসনখন, আৰু এটা ধূনি (এতিয়াও জুই আছে *)
 আছে। সেই ঠাইত দুই তিনিজন মাথোন মানুহ ঠিয় হব
 পাৰি, ঘোৰ অন্ধকাৰ চাকি নহলে দিনতে একো দেখা
 নাযায়, বাহিৰৰ পৃথিৱীৰ লগত তাৰ একো সঘন্ধ নাই।
 এই বিলাক দেখি বাঁহালৈ আহি পাণ্ডা বিদায় দি ১১ টা
 বজাত “মবটকা” স্টেচনলৈ প্ৰত্যেকে ১৬ পাইৰ টিকেট কৰি
 বওয়ানা কৰিলো। উজ্জয়িনীত কানাইয়ালাল বাওয়ানজি

* এই জুই আগৰ বিষয় নহয় কোনোবাৰে জ্বলাই থাকে।

জনার্দন দিক্ৰীত নামে পাণ্ডা ধৰিছিলো, পুৱা ৬ টা বজাত
গৈ মৰটকা স্টেচন পাই ধৰ্মশালাত থাকিলো ।

২১। ওঁহ্কাৰজি

বন্ধে প্ৰদেশত খাণ্ডোৱা জিলাৰ ভিতৰত নৰ্মদানদীৰ
পাৰত ভীল বজাৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত এখন ডাঙ্গৰ উচা পৰ্বতৰ গাত
এই ওঁহ্কাৰনাথ শিব আছে । এওঁ দ্বাদশ জ্যোতিৰ্লিঙ্গৰ ভিতৰৰ
এজন । মৰটকা স্টেচনৰপৰা ৭ মাইল দূৰ, মোটৰ বা ঘোৰাৰ
গাড়ীৰেযাব লাগে । আমি স্টেচন পাই অন্যান্য বস্তু ধৰ্মশালাৰ
এক কোঠাত নিজৰ তাল। বন্ধ কৰি থৈ এখন মোটৰ ভাড়া
কৰি ৰাওনা কৰিলো । বাটত অসংখ্য পহুৰ পাল আৰু
নানা জঙ্গল এৰাই গৈ প্ৰায় ১ ঘণ্টাৰ মুৰত তীৰ্থ পালোগৈ ।
নৰ্মদাৰ দক্ষিণ পাৰে মুম্বি প্ৰত্যেকে /০ আনাকৈ ভাড়া দি
সেই দেশী নায়েবে নদী পাৰ হৈ উত্তৰ পাৰ পহুছিলো । নদীৰ
পানী অতি পৰিস্কাৰ আৰু মিঠা, আৰু তাৰ্গৰ ঘাটত অসংখ্য
ৰাত্ৰী শিলৰ ওপৰত বহি মাছক আধাৰ দিব লাগিছে দেখি
আমিও সেই আনন্দত যোগ দিলো । আঠে, ভাজাবুট, বা
ময়ূৰাৰ গুলি বনাই পানীত দিলে বোঁ, জকুৱা, শিলঘৰিলা
আৰু আৰিমাছ অসংখ্য আহি, সেই আধাৰবোৰ ধাবলৈ
ধৰে আৰু পানী নেদেখাকৈ ঢাকি পেলায় । মাছৰ ওপৰতে
মাছ, তাৰ ওপৰতে মাছৰ কল্মলনি দেখি, আৰু প্ৰায় মানুহৰ

হাতে হাতে মাছৰ আখাৰ দেখি মনত বৰ আনন্দ লাগিল। কাৰণ ইমানবিলাক ডাঙ্গৰ মাছ একে ঠাইতে জমা হোৱা আমি আমাৰ জীৱনত এই প্ৰথম দেখিলো। তাৰ পাছে পাণ্ডাই আহি নৰ্মদাত স্নান আৰু দেবতাদি দৰ্শন কৰালে; অতি সুন্দৰ মঠৰ ভিতৰত গুঁহাবনাথ শিৱ, সিকেশ্বৰ শিৱ, আৰু দ্বাবকেশ্বৰ ভগৱানৰ মূৰ্ত্তি আছে। ওচৰতে ভীল বজাৰ তেতালা দালান আছে। এই দেৱালয়ৰ আয়ৰ এক তৃতীয়াংশ বজায় নিয়ে, বাকী দুই তৃতীয়াংশ দেৱালয়ত খৰছ হয়। ভীল বজাৰ পূবফালে সেই পৰ্ব্বততে অসংখ্য অট্টালিকাৰ ভগ্নাবশেষ আৰু শিলৰ দেওৱালবোৰ খাড়া হৈ আছে, সেই বিলাক মুচুকুন্দ বজাৰ কিল্লাৰ ভগ্নাবশেষ বুলি কয়। দেৱালয়ৰ আৰু বজাৰ ঘৰৰ পূব আৰু পশ্চিমে ভীলবিলাক থকা, শিলৰ, ইটাৰ, কাঠৰ নানা বৰকমৰ সৰু সৰু ঘৰ বস্তু আছে। এতিয়া এটা বৰ ডাঙ্গৰ ধুনীয়া ধৰ্ম্মশালা দেৱালয়ৰ ওচৰতে সাজিব খৰিছে, এইবিলাক দেখি আকৌ পাৰ হৈ আহি দক্ষিণ পাৰে ভাল ধৰ্ম্মশালা এটা, আৰু ব্ৰহ্মাৰ ও বিষ্ণুৰ ডাঙ্গৰ ডাঙ্গৰ ভিন্ ভিন্ ঠাইত মন্দিৰ দুটা দেখিলো আৰু দৰ্শন কৰিলো। ইয়াত বাহেও বামসোতাৰ মন্দিৰ, বামানুজৰ মঠ, বৌদ্ধস্তম্ভ, আদি অন্যান্য বহু চাবলগীয়া তীৰ্থ আছে, আৰু খোৱা লোহা বস্ত্ৰৰ দোকান আছে। এইবিলাক চাই মৰটকালে আকৌ মোটৰেবে কিৰি আহি সেইদিনা বাতি তাতে থাকি, কিবাদিনা পুৱাই ৬টা বাজাত প্ৰত্যেকে ১০০ আনাকৈ টিকেট কৰি

খাণ্ডোৱালৈ যাত্ৰা কৰিলো। ৮টা বাজাত গৈ খাণ্ডোৱা ষ্টেচন
পাই, ধৰ্মশালাত থাকি খোৱা লোৱা কৰি চহৰ চালে।
বাস্তাবিলাক খুব বহল, আৰু বৰ বৰ দোকান আছে, চহৰ
বৰ ডাঙৰ, বাস্তাব চৌমাঠাবিলাক খুব বহল আৰু মাজত
খুব ডাঙৰ একোটা ল্যাম্পপোৰ্ট আছে। এইবিলাক চাই
৩টা বাজাত প্ৰত্যেকে ৪১১/০ অনাটক টিকেট কিনি মিউনি-
সিপাল ট্যাক্স ১০ অনাটকৈ দি নাছিকলৈ যাত্ৰা কৰিলো।

২২। নাছিক

(ইয়াৰপৰা মহাত্মাত আৰু ভাগৱত শেষ হৈ বামাৰণ আৰম্ভ হল ।)

১৮ আঘোন ৫টা বাজাত পুৱাই গৈ নাছিক ষ্টেচন
পালো। এই ষ্টেচনৰপৰা নাছিক তীৰ্থলৈ ৬ মাইল দূৰ,
মোটৰ ও ঘোৰাৰ গাড়ী পোৱা যায়। আমি মোটৰেৰে
গৈ গোদাবৰীৰ পাৰত কপূৰতলাৰ মহাবাজৰ ধৰ্মশালাত
গৈ থাকিলো। এই ঠাইৰ ওচৰতে লক্ষ্মণে শূৰ্পনখাৰ নাক
কাটিছিল গতিকে এই তীৰ্থৰ নাম নাছিক হৈছে। আমি
নাৰায়ণ গঙ্গাধৰ নামে এজন পাণ্ডা খৰি প্ৰথমে গোদাবৰী
কুণ্ডত স্নান কৰি কপালেশ্বৰ ঈশ্বৰদেৱক দৰ্শন কৰিলো।
গোদাবৰী নদীক শিলেৰে বান্ধি, আৰু তাৰ ওপৰেৰে বৰ
প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড শিলৰ সাঁকো দি, মানুহ ও গাড়ী অনায়াসে
সাঁকোৰ ওপৰেৰে যাব পাৰা কৰি দিছে। গোদাবৰীৰ শুকান

বালিত ছুই দিকেই বাচন আৰু নানা বস্তুৰ ও মিঠাইৰ শাক
 পাছলিৰ অসংখ্য দোকান আছে। সকলতকৈ বাচনবিলাক
 বৰ ধুনীয়া। এই ঠাইত বহু বকমৰ ফল মূল আৰু শাক
 পাছলি কিনিবলৈ পোৱা যায়। তাৰ পাছে বাম, সীতা ও
 লক্ষণক দৰ্শন ও অপৰ এঠাইত সীতা গুহাত সোমাই সীতা
 দেবীক দৰ্শন কৰিলো। শঙ্কৰ মঠ চাবলৈ যাই এজন মহা-
 যোগীৰ দৰ্শন পালো, তাৰ পাছত পঞ্চবতী বন চাই আহি
 বাঁহাত খাই দাই অলপমান জিবগি লৈ, ঘোৰাৰ গাড়ীৰে
 দত্তকাৰণ্য চাবলৈ গলো। ইয়াতে পাঠকসকলে নিশ্চয় আমাক
 দোষ দি কব যে লিখকৰ মনত অলপো কবিত্বৰ ভাব নাই,
 নতুবা পঞ্চবতী বনখন এনেকৈ এৰি যায়? আমি কিন্তু
 পাঠকসকলক মিনতিৰে জনাওঁ যে পঞ্চবতী বন বুলি যি
 ঠাই ডোখৰ আমাক দেখালে, তাত আজিকালি কৰা ৫ ডালি
 বটৰ গছ মাত্ৰ একেলগে আছে, তাত বাদে আৰু বিশেষ
 লিখিব লগীয়া কথা আমি একে! বিচাৰি নাপালো গতিকে
 সেই দোষৰ পৰা আমাক মুক্ত দিব। তীৰ্থৰ পৰা ভপোবন প্ৰায়
 ৪ মাইলমান দূৰ হব। ঠাইবিলাক বালি আৰু শিলময়,
 তাৰ মাজত কেৱল কাটা, কেৱল কাটা। চাৰিও কালেপৰ্ব্বত
 মালায় বেড়ি আছে, তাৰ মাজত মানুহৰ বস্তী নাই, কেবল
 বান্দৰ আৰু মাজে মাজে পহু দেখা যায়। কিন্তু বান্দৰ
 বিলাক বৃন্দাবনতকৈ বহুত শাস্ত আৰু ডাঙ্গৰ। মই বান্দৰ
 বিলাকক প্ৰশংসা কৰাত কালী বাবুই কলে যে “বৃন্দাবনৰ

বান্দৰবিলাক যাৰ ভক্ত, সেই প্ৰভু শ্ৰীকৃষ্ণটানো কেনে আছিল, আৰু এইবিলাক বান্দৰ যাৰ ভক্ত, সেই প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰনো কেনে আছিল, এই কথা ভাবি চাক : তেতিয়া দেখিব যে এই দুইজনা প্ৰভুব ভক্তবিলাকৰ ভিতৰতো, তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ প্ৰকৃতিৰ প্ৰভা ফুটি উঠিছে।” কথা আমাৰ শুনি মনত লাগিল আৰু অক্ষৰে অক্ষৰে মিলা যেন পালো।

প্ৰথমতে তপোবনত সোমাই, লক্ষ্মী নাৰায়ণ দৰ্শন কৰি, শূৰ্পনখাৰ নাক কাটা ঠাই, মাৰীচক বধকৰা ঠাই, সীতাক বাৰণে হৰণ কৰা ঠাই, আৰু সীতা কুণ্ড চালো। এইবিলাকত এটা এটা গৰু মন্দিৰ আৰু ২।৪ জনকৈ পাণ্ডা আছে। গোদাবৰী আৰু কপিলী নদীৰ সঙ্গম স্থলত ঋষি সকলৰ তপস্বী কৰা শিলৰ গুহাবিলাক দেখি অত্যন্ত আনন্দিত হলো আৰু বামাষণৰ সেই ঋষিৰ তপোবনে এই, এই কথা মনত পৰি শৰীৰ বোমাঞ্চিত হৈ উঠিল ! শিলৰ গুহা ১০ টি ভালে আছে, প্ৰত্যেকটিত ৭।৮ জনমান কৈ মানুহ থাকিব পাৰি ; বাকী ৫।৬ টি ভাঙ্গি গৈছে, তাৰ চিন মাথোন আছে। ইয়াতে এজনী সেই দেশৰ তিকতাই এখন সৰু আশ্ৰম পাতি বহি আছে ; তেওঁ আমাক মাতি নি বহায়, কেইখনমান ঠাই দেখালে, আৰু অনবৰত তুলসীদাসী বামাষণৰ পণ্ড মাতি বক্তৃতা আৰম্ভ কৰিলে। আৰু কণে যে বাবু খাটি কথা বদি শুনিব খোজা, আৰু আছিল ঠাই যদি চাব চাব খোজা, তেন্তে মোৰ কথা শুন। আনবিলাকে যি

দেখাব লাগিছে সেইবিলাক আধুনিক, সিহঁতৰ কথা মুগ্ধনিবা, ইত্যাদি কথা কৈ আমাৰ পৰা কিছূ আদায় কৰি এৰি দিলে। ধন্য নাছিক বান্দিনী ! তেওঁৰ হাতৰ পৰা এৰাই আমি জানো বাহু মুক্ত চন্দ্ৰৰ নিচিনা হলো, আৰু কেনেবাকৈ ধৰেহি বুলি, তাৰ পৰা দোবা দৌৰিকৈ আঁতৰ হলো। দণ্ডকাৰণ্যৰ ভিতৰৰ বালি আৰু কাটাত খোজ দিবৰ উপায় নাই। চাৰিও ফালৰ পৰ্বত বিলাকৰ মূৰ্ত্তি অতি কঢ়াকাৰ। পানী পাবলৈ নাই, চাৰিওফালে যিমান দূৰলৈ চকু যায়, কেৱল বালি, শিল, কাটা আৰু সেই কুদৃশ্য পৰ্বত বিলাক, যত কেৱল কেটামান শিলত বাজে মাটী, গছ, গছনি আদি একো নাই, যেন পৰ্বত মৰি তাৰ কেবল শুকান হাড় কেইডাল হৈ পঠাৰত পৰি পৰি আছে বুলি বোধ হয়। যি ফালে চোৱা যায় সেই ফালে চকুৰ দৃষ্টি শক্তিয়ে দুখ পাই যেন আপুনি ফিৰি ফিৰি আছে। এইবিলাক দেখি, এইয়ে সেই বামাৰ্ণৰ দণ্ডকাৰণ্য বুলি সীতা আইলৈ মনত পৰি আমাৰ তিকতানকলে নামত গোৱা তলত লিখা গীতটী যেন আপোনা আপুনি আমাৰ কাণত ধ্বনিত হল।

উপৰে সূৰ্য্যৰ তাপ তলে তপ্ত বালি।

কিমতে চলিবা আই চৰণ কুৱলী ॥

গীতটী যেন বাব বাব কাণত প্ৰতিধ্বনিত হবলৈ ধৰিলে আৰু চকুৰ পানী ওলাই গল; গীতটী অন্ধবে অন্ধবে সঁচা।

বাঁহালৈ ফিৰি আহি বাতি থাকি, পুৱা আকৌ গোদাবৰী স্নান ও দেবতাদি দৰ্শন কৰি ১৯ আঘণ ৯ টা বাজাত মোটৰেবে ফেচনলৈ আহি প্ৰত্যেক ৩/০ আনাকৈ টিকেট কিনি Calcutta mail train ত (কলিকাতা ডাক গাড়ীত উঠি) বহুলৈ যাত্ৰা কৰিলো। বাটত বহু বৰমৰ কুদৃশ্য পৰ্বত আৰু শুকান নদী ও জঙ্গলৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্য দেখি গলো। ১১।১২ টা মান tunnel (সুবঙ্গ) পাৰ হলো, তাৰ ভিতৰত এটা খুব দীঘল। পৰ্বতবিলাকত মাটিৰ পৰমাণু এটাও নাই, কোনো গছ গছনি লতা পাতা নাই, কেবল কছুমান মৰা শিল, তাৰ ওপৰতে আকৌ শিল কোনো কোনোখন দেখিলে যেন অতি ময়লা ছিৰা-কাঠা একোখন কান্ধত লৈ মৰিব লগীয়া দাত সৰা ভোট বা কাবুলীটোহে ঠিয় হৈ আছে! কোনো কোনোখন যেন প্ৰকাণ্ড পাহাৰ এখন মূৰত লৈ, ভয়ঙ্কৰ পেটে সৈতে মুখ মেলি পুতনা বান্ধনী ঠিয় হৈ আছে! বেছি ভাগেই আমাৰ অসমীয়া ভেলাঘৰৰ বা মঠৰ নিচিনা জোঙা হৈ মুকলি আকাশত মূৰ ভুলি ভুলি বহি আছে।

২০। বোম্বাই বা বন্দে চহৰ

বন্দে সোমাবৰ পৰা আমাৰ মনৰ গতি আন বকম
 হল। আমি জানোবা বিলাত বা আন কোনো সমুদ্ৰৰ
 কাষৰ য়ুৰোপৰ ডাঙৰ নগৰত সোমালো বুলি বোধ হল।
 ঘৰৰ নয়না, বাগিচা, পৰ্বত, সমুদ্ৰৰ ঘূলি, বেলাৰ ঙ্গচন,
 ফ্লেচনবিলাকত থকা পুল, আৰু সাগৰৰ পানীৰ মাজত নানা
 বকমৰ ঘৰ নাও দেখি অৰাক হলো। চহৰৰ ভিতৰতে
 ২ টা ফ্লেচন এৰাই, তৃতীয় ফ্লেচনত গৈ মুম্বি দুখন ঘোৰাৰ
 গাৰীৰে গৈ মাধবাগ নামে ঠাইত “মাধদাস” ধৰ্মশালাত
 ৫ টকা মেনেজাৰৰ হাতত জমা দি বাঠা কৰিলো। এই
 ধৰ্মশালাত এইটো নিয়ম বান্ধিছে যে যি কোনো মানুহ
 ইয়াত থাকিব খোজে সি মেনেজাৰৰ হাতত পঢ়িলে ৫
 জমা দি নাম লেখাই লৈ থাকিব লাগিব; ধৰ্মশালাৰ কোনো
 অনিষ্ট নকৰিলে আত্মিকৰ সময়ত আধা ফিৰাই নিব পাৰিব।
 ২০ আশ্বিন পুৱাই উঠি বন্দে চহৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী ৬মুন্দাদেবী, যাৰ
 নাম জমুদৰি এই চহৰৰ নাম হৈছে, সেই দেবী ও
 বাধা-কৃষ্ণ দৰ্শন কৰি “বানীকাবাগ” অৰ্থাৎ বাতুঘৰ ও
 জমুদালা চাবলৈ ট্ৰামেৰে গলো। বন্দেত ট্ৰামৰ
 ভাড়া বৰ সস্তা। সেই বেলাত জমুদালা আৰু চহৰৰ বহু
 ঠাই চালো। ভাটিবেলা এপলো বন্দৰ চাবলৈ যাই দেখিলো
 যে বন্দৰৰ ওচৰতে বাগিচাৰ আমবিলাক খুব লাগিছে;

একে ডালি গছতে পকা, কেচা, সক, ডালুৰ নানা বকম ফল খৰিছে আৰু মলিছেও। আগণৰ ২০ তাৰিখে আমৰ গছত এনে ফল-ফুল দেখি আশ্চৰ্য্য হলো, আৰু আন দেশতকৈ ভাৰতবৰ্ষৰ ইয়াতে বিশেষত্ব আছে বুলি ভাবিলোঁ। জাব একেবাবে নাই, লতা পাতাত বসন্ত কালৰ নিচিনা নানা বিধ ফুল, এপলো বন্দৰৰ শোভা, সমুদ্ৰত নানা বকম প্ৰকাণ্ড ২ যুদ্ধৰ জাহাজ, আৰু আন ২ ডালুৰ সক বহু বকমৰ জাহাজ, মোটৰ বোট আৰু সক ২ ঘোঁপবিলাক দেখি বিমোহিত হলো। প্ৰত্যেকে ৮০ আনাকৈ ভাড়া দি সাগৰত নাওৱেৰে কিছু দূৰ ফুৰিলো। ঘাট, তাজমহল হোটেল, ও বহুবাজাৰ ও পিছাত ২ দোকান আৰু মাজগাওঁ বন্দৰ প্ৰভৃতি চালো আৰু ফিৰা দিনা এলিফাণ্ট কেভ্ চাবলৈ যাবৰ বন্দোৱস্ত কৰি বাহালৈ ফিৰি আহিলো। যেনে চহৰ কোনো ২ বিষয়ত কলিকতাৰ সমান, কিন্তু সকলো বৰ বৰ আট্টালিকা, ও বৰ বৰ হোটেল, গবৰ্ণমেণ্ট হাউচ, কোম্পানীৰ বৰ ২ দোকান-বিলাক আৰু গফ্টি ঘৰবিলাক মাে তালুৰ ওপৰতো খাপ-বিবে চিওৱা দেখি আমাৰ চকুত বৰ ভাল লাগিল। মোটৰৰ সংখ্যা যেন কলিকতাতকৈও বেছিহে হব বুলি বোধ হল। মানুহবিলাক মতা, তিকতা সকলো ধুনীয়া; পোষাক অধিকাংশই পাটৰ আৰু অতি মনোহৰ বগেৰে বঙা। খোৱা বস্তু শাক-পাছলি, অতি উত্তম ঘি, দৈ, দুধ, ফল-মূল, সকলকে পোৱা যায়, কেবল বেহাৰৰ তেল পোৱা নাযায়,

খাব লাগে তিলব তেল । বাস্তাবিল্যক কলিকতাতকৈ বহল,
আক গলিব সংখ্যা কম । চহব খন বব ডাডব, আমি গোটেই-
খন ফুৰিব নোৱাৰিলো, কিন্তু “এলিফাণ্ট কেভ” চাবলৈ
ঘোৱাত সাগৰৰ মাজৰ পৰা চহবখনৰ এটা দৃশ্য দেখা পাই
বুজিলো যে বেণ্ডে অতি সুন্দৰ, অতি মনোবম নগৰী । প্ৰায়
সকলো মানুহে হিন্দি ভাষাকৈ বুজে । ইয়াত চাবলগীয়া
প্ৰধান ঠাই বাণীবাগত থকা শাহুঘৰ আৰু পশুশালা,
ডাকোজি মন্দিৰ, পাৰ্শ্বীশৰ বাখা ঘৰ, বা টাওৱাৰ অৱ চাই-
লেন্স, ক্ৰফোৰ্ডবাজাৰ, মতি বাজাৰ, এপলো বন্দৰ, তুলা-
বাজাৰ, বাঘ বজোৱা ঠাই বা নাও-স্ট্যাণ্ড বাজাবাসৈৰ
ক্লক টাওৱাৰ, বিশ্ববিদ্যালয়, সপ্তম এড্‌ওৱাৰ্ডৰ তাম্ৰ মূৰ্ত্তি,
গোপালকৃষ্ণ গোখেলৰ মূৰ্ত্তি, লাষ্ট্‌হাউচৰ আলোকসজ্জা
হাইকোৰ্ট, তাজমহল-হোটেল প্ৰভৃতি ।

২৪। এলিফাণ্ট কেভ

২১ আঘণ পুৱাই উঠি খাই-দাই আগা দিনাই টিক
কৰি খোৱা বন্দোবস্তমতে ২ টা বাজাত এপলো বন্দৰলৈ
গৈ নাও পালো । বন্দৰৰপৰা ৭ মাইল সাগৰেৰে যাই কেভ
পোৱা যায় বুলি মাজিবিলাকে কলে । সাগৰত ফুৰা এবিধ
সক নাও আছে, তাৰে এখনীত উঠিলো । নাও নাচি-বাগি
কেতিয়াবা ওপৰলৈ, কেতিয়াবা বা তললৈ, কেতিয়াবা বা

কাতিহৈ নানা ভঙ্গিবে চলিবলৈ ধৰিলে, আমিও সাগৰৰ মাজত নানা নতুন দৃশ্য দেখি ২ ভয়ে উৎসাহে, তামাছাই পৰিপূৰ্ণ হৈ কিবা এটা অদ্ভুত ৰূপ ধৰি নাওৰ লগে ২ অবাধে যাবলৈ ধৰিলো। লগৰ সঙ্গী কেইজনৰ মুখৰ চেহেৰা বৰ্ণন কৰিবৰ ভাষা নাই। কালীবাবু খুব উৎসাহে পৰিপূৰ্ণ আৰু প্ৰফুল্ল মনে গৈছে, বাকী কেইজনৰ কোনো জনক যেন আসামত আগে হৈ যোৱা মানৱ বিপ্লবত অসমীয়া মানুহক মানে ধৰি নৌকা বজাই কৈ ব্ৰহ্মদেশলৈহে লৈ যাব লাগিছে। কোনো জনে বা কব খোজে যে মোক কোনো মতে আকৌ বোম্বাইত তুলি থৈ আহা ; কোনো জনে বা মনে মনে কবলৈ ধৰিলে যে আজি যদি জী থাকো আৰু বহুদিনলৈ ব্ৰহ্মাণ্ডত আমাৰ চাউল কানি আছে বুলি ভাবিম। দুই এজন অতি কষ্টে খৈৰ্যা ধৰি কোনো ৰকমে নাওত বহি আছে যে যি হয় সেইয়ে হক। আমি যেনিবা মনে ২ নাওৰ মাজত সুখিছো যে ডুবিলে নাওখন ওপৰলৈ মগ কৰি এই অৱস্থায় ভাহি যাব, নে তলমুখ হৈ উবৰি হব ? ইত্যাদি ভাবে যায় থকাত ১২ টা বাজাত গৈ সাগৰৰ মাজত এখন ডাঙৰ পৰ্বতৰ পৰা সাগৰৰ পানী লৈ বন্ধোৱা এখন ছিড়ি পালো গৈ। পৰ্বতৰ নামনিত কিছুমান সেই দেশৰ কিবা জাতিৰ মানুহে, কেইখন মান সাজি ওচৰত পেলাই থৈ বহি আছিল। আমি গৈ ছিড়িত উঠাত হাঁহি হাঁহি আমাৰ কানলৈ আহি, সিহঁতৰ দোলাত উঠিম নেকি বুলি ভাব ভঙ্গি দেখায় সিহঁতৰ ভাষাৰে সুখিছিল। আমি কিন্তু সিহঁতৰ ভাষা বুজিব

নোৱাৰি, কেৱলহাত জোকাৰি অসম্মতি প্ৰকাশ কৰি ওপৰলৈ গৈ এখনি সৰু অফিছ পালে। তাতে এজন মহৰি ও চৌকিদাৰ এজন আছে, মহৰি জনে আমাৰ নাম লেখিলে প্ৰত্যেকৰ পৰা নিয়মমতে। অনাকৈ দৰ্শনি ফিজ আদায় কৰি, গুহালৈ যাবৰ অনুমতি দিলে। কিছুদূৰ যায় পৰ্বতৰ এটা প্ৰকাণ্ড শিলখুলি কৰা তলত লেখা মাপৰ গুহা বা শিলৰ ঘৰটো পায়, ভিতৰে সোমাই অৰাক হলো। গুহাৰ ভিতৰত দোৰ্ঘে প্ৰস্থে ৯১ ফিট দৌঘল ও বহল এটা প্ৰকাণ্ড অট্টালিকা খুলি উলিয়াইছে, তাৰ খাগ বিলাক একে জোৰায় সেই শিলৰ পৰা কাটি উলিয়াই তাত যে কত কাককাৰ্য্য কৰিছে, নেদেখিলে বুজাব নোৱাৰি। তাত হৰ পাৰ্বতী, অৰ্দ্ধনাৰীশ্বৰ ব্ৰহ্মা, বিষ্ণুৰ প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড মূৰ্ত্তি, হৰপাৰ্বতীৰ বিবাহ, কৈলাস পৰ্বতে সৈতে ভূত বিলাকৰ মূৰ্ত্তি, নন্দীভৃগী আৰু ইন্দুৰ মূৰ্ত্তি আছে। এই বিলাক মূৰ্ত্তি বিগান ডাঙৰ দৌঘল, আজিকালিৰ মানুহৰ মনত তিমান ডাঙৰ মূৰ্ত্তি হৰ পাৰে বুলি কল্পনাই ঠাই পাব নোৱাৰে। তিনি চাৰিটা প্ৰকাণ্ড শিব লিঙ্গ স্থাপিত আছে, আৰু এটা কুণ্ডত পানীও আছে। এই ডাঙৰ ঘৰটোত বাজেও আৰু ৬৭ টা ডাঙৰ ডাঙৰ গুহা আছে, তাৰ প্ৰত্যেকটীত ১০।১২ জনকৈ মানুহ থাকিব পাৰে। এইবিলাক যে কোনে কেতিয়া কৰিছিল, তাৰ নিৰাকৰণ এতিয়ালৈকে কোনেও কৰিব পাবা নাই। কেবল পঞ্চ পাণ্ডৱে কৰা বুলি এটা মৌখিক প্ৰবাদ চলিত আছে; কিন্তু পঞ্চ পাণ্ডৱৰ ভিতৰত দ্বিতীয় জনে কৰিছিল

নেকি ? সেই কথা সোচা হলেই কথাটো ভালকৈ খাপ খালে হেতেন। বেয়ে কৰুক, ইয়ে প্ৰাচীন হিন্দু বজা সকলৰ এটা অদ্ভুত কীৰ্ত্তি তাৰ কোনো ভুল নাই। এই মূৰ্ত্তি আৰু গুহাটো যে বহু কালৰ পূৰ্ণা তাক কোনেও কৈ দিব নোলাগে। অধিকাংশই ভাঙি চিঙি যাব ধৰিছে, কেবল ভূতপূৰ্ণ গভৰ্ণৰ জেনেবেল লৰ্ড কাৰ্জ্জনে আইন কৰি এইবিলাক বন্ধাৰ উপায় কৰি থৈ যোৱা গুণেহে, কোনোমতে এতিয়ালৈকে বন্ধা হৈ আছে। এই আইনমতে গবৰ্ণমেণ্টৰ খবৰেবে দুই চাৰিটা প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড নতুন খাম সাজি দি, খহি পৰিব লগীয়া জাগা বিলাক ধৰি ধৰি ৰাখিছে। এই গুহাৰ দুৱাৰ মুখতে এটা শিলৰ প্ৰকাণ্ড দঁতাল হাতী আছিল দেখিই হবলা এই গুহাৰ নাম “এলিফাণ্টকেভ” অৰ্থাৎ হাতী গুহা নাম থৈছিল। পিছে সেই হাতীটি খণ্ড খণ্ড হৈ ভাঙি পৰাত, এতিয়া গবৰ্ণমেণ্টে তাক বন্ধেলে নি, ভালকৈ জোড়াই জন্তু-শালাত ঠিয় কৰি থৈছে, আৰু তাতে এই কথা খিনিও লিখি থৈছে। এলিফাণ্ট গুহা চাই কিবি আহি গধূলি বাঁহাত থাকি ২২ আঘণ পুৱাই আকৌ চহৰ চালো। আৰু ২ টা বজাত প্ৰত্যেকে ২।০ অনাকৈ টিকেট কিনি পুনালৈ যাত্ৰা কৰিলো। যেনেজাবৰ পৰা জমা দিয়া ৫ টকাৰ আৰ্ণ কিড়াই আনিলো। বটভূনা পৰ্ব্বত আৰু ১৪১৫ টা মান টানেল (tunnels) পাব হৈ আৰু নানা নদী ও পৰ্ব্বতৰ উপত্যকা পাব হৈ ৰাতি ৭। বজাত আহি

পুনা চহৰ পালো। ষ্টেশ্বনৰ ওচৰৰ ধৰ্মশালা এটিত গৈ সোমাই দেখিলো যে মানুহে এনেকৈ ভৰি আছে, যে তাত থাকিবৰ খাবৰ ঠাই একেবাৰে নাই। অতি কষ্টে চোতালত কেটামান পাগ কৰি খাই, আকৌ বেলেওৱে ষ্টেশ্বনত গৈ শুই থাকি, বাতি ২টা বাজাৰ ডাক গাড়াত প্ৰত্যেকে ৪।০ আনাকৈ টিকেট কৰি হট্‌গি ষ্টেচনলৈ যাত্ৰা কৰিলো। পুনাচহৰ চোৱা আমাৰ ভাগ্যে আৰ নঘটিল। ২৩ আশ্বৰ তাৰিখে বাটত হট্‌গি ষ্টেচনত মুম্বি, ওচৰৰ মাটাটি দৌলতগৈ পাগ কৰি খালো। মানুহৰ ভাষা ক্ৰম বৃদ্ধিৰ নোৱাৰা হৈ আহিছে, ধোৱা বস্ত্ৰ প্ৰায় সকলো ঠাইতে পাই গৈছে, কিন্তু শাক পাৰ্ছলি বেছি ভাগতে পাবলৈ নাই। গধূলি হট্‌গিৰ পৰা প্ৰত্যেকে ৩৬০ আনাৰ টিকেট কিনি হম্পেট্ ষ্টেচনলৈ যাত্ৰা কৰিলো। ২৪ আশ্বৰ বাটত গদাৰ্শ্ব ষ্টেচনত ২টা বজাত মুম্বি খাই লৈ আকৌ ১১টা বাজাত গাড়াত উঠি হম্পেট ষ্টেচনলৈ গলো। বাটত নানা বকমৰ খেতি আৰু পছৰ পাল দেখি গলো। মৰুভূমিৰ ৰালি আৰু শিলে প্ৰায় এৰা দিলে, সাৰুৱা ক'লা মাটি পালো, কিন্তু কাটাই আমাক নেবিলে আৰু আগলৈকেও নেবিব। কাটাই দিল্লীতে আমাক ধৰিছে আৰু চিবসঙ্গী হব বুলি যেন শপত খাইছে।

বাটত যোৱাত ২৩টা মান ষ্টেচনৰ ওচৰত ৫।৬শত মান মানুহে গৰু ছাগলি আদিলৈ, ছিৰা কাটা, কটা কানি আৰু গছৰ পাতেৰে সোপা, ঘোপা দি, সকলক কৈ অস্থায়ী

ভাৱে মাটি কাটা কুলিবোৰৰ নিচিনা পোঞ্জা বান্ধি বান্ধি থকা দেখি, গাড়াত ফুৰা ২১৪ জন ভাল মানুহত তাৰ কাৰণ সোধাত তেওঁলোকে কলে যে, সেইবিলাক মানুহ থকা গাওঁ বিলাকত এতিয়া প্লেগ হৈছে, গৰণমেটে ইহঁতৰ গাওঁ ভাঙি ইহঁতক তাৰ পৰা খেদি দিছে, গতিকে এনেকৈ আছে আৰি। প্লেগৰ নাম শুনি বৰ ভয় পালে। আৰু হম্পট পালে আৰু কিঙ্কিলালৈ নেযাই, একেবাৰে ত্ৰিচিনপলালৈ যাবলৈ কালী বাবুক ধৰিম বুলি ভাৰি থাকোতে ডাটিবেলা ৩টা বজাত গৈ হম্পট ষ্টেশ্বন পালে। ষ্টেশ্বন পাইয়ে কালী বাবুক সেই কথা কোৱাত তেওঁ কলে যে সেইবিলাক নাভাবিব, যেয়ে মৰিবৰ আছে সি মৰিব, আমি কিয় মৰিম? এই বুলি খুব উৎসাহেৰে গাৰী বন্দোবস্ত কৰিলে। তিনিখন ঝট্কাত (একা গাড়ীত) সকলো উঠি পম্পা নগৰী, বা হম্পি বা কিঙ্কিলালৈ যাত্ৰা কৰিলে। পম্পা ইয়াৰ পৰা ৭ মাইল দূৰ, গাড়ী ভাড়া প্ৰত্যেকৰ ১।০ অনাকৈ ললে, বাটত যোৱাত এঠাইত গাড়ী বন্ধ কৰি আমাৰ প্লেগ হৈছেনে নাই ডাক্তৰে পৰীক্ষা কৰি এৰি দিলে। ইয়াৰে পৰা ধান কুঁহিয়াৰ আৰু কলৰ খেতি আদি দেখিবলৈ আৰম্ভ কৰিলো। গধূলি গৈ পম্পা নগৰীৰ ওচৰ চাপি চাৰিওফালে পৰ্বতৰ ওপৰত অসংখ্য মন্দিৰ, শিলৰ ঘৰ, সুবঙ্গ, তুঙ্গভদ্ৰা নদীৰ ওপৰত প্ৰকাণ্ড দলং দেখি স্তম্ভিত হলোঁ। ঝটকা গৈ পম্পাখন শিবৰ দৰ্জাৰ মুখত খামিল, দৰ্জাত ভয়ঙ্কৰ বাট ঘৰ বা গোপুৰম, আছে, তাত নানা কাককাৰ্য্য আৰু বহু দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্ত্তি আছে।

২৫। কিষ্কিন্দা বা পম্পা নগৰী

পম্পাপুৰৰ পম্পেশ্বৰ শিবৰ মন্দিৰৰ কম্পাউণ্ডৰ ভিতৰত কেৱল ২০।২৫ জন গান মাথোন মানুহ আছে। আৰু চাৰিওফালে বহু দূৰলৈ কোনো মানুহ নাই। কেবল শূন্য মঠ, শূন্য শিলৰ বৰ বৰ অট্টালিকা, প্ৰকাণ্ড শূন্য কম্পাউণ্ড একোটাৰ ভিতৰত কত বকমৰ শিলৰ ঘৰ, বৈঠক খানা, দেৱতাৰ মন্দিৰ আদি পৰি পৰি আছে, তাৰ সীমা সংখ্যা নাই, কিন্তু মানুহ নাই, আছে কেবল বৰ বৰ দীঘল লেজিয়া বান্দৰ আৰু পাব চৰাই। ঝট্কাওৱালাক বিদায় দি দৈনিক ১০ আনা ভাড়াত এটি সৰু ঘৰ ভাড়া কৰি লৈ মন্দিৰৰ ওচৰতে থাকিলো। তাতে সৰু সৰু দুখন মান ডালি চাউল আদিৰ দোকান আছে। বাট ঘৰ পাব হৈ ভিতৰলৈ গৈ দেখিলো যে প্ৰকাণ্ড মঠ আৰু শিলৰ বহু ঘৰ আছে, মন্দিৰৰ আগত এখন প্ৰকাণ্ড কাঠৰ বথ পৰি আছে। তাত থকা মানুহবিলাক অধিকাংশই কানাবি জাতৰ আৰু সিহঁতৰ ভিতৰৰ ছটামান কটামাৰা আৰু লগুণ পিকা মানুহে বায়ুণ বুলিও পৰিচয় দিলে, কিন্তু পাছত দেখিলো যে সিহঁত সকলোৱে মুৰ্গি পোহে ও খায় তাৰে ভিতৰত এজনে পাণ্ডা বা গাইড হৈ আমাক দেখুৱাই লৈ ফুৰাব ধৰিলে। খাই বৈ বাতি তাতে শুই থাকিলো, ভয়ৰ গৰম, বিছনি নহলে চৌপনি নাহে; খালি গাৱে ধৰফৰাই পৰি থাকিলো। বাতিপুৱাই ২৫ আঘন

৫ টা বজাতে উঠি পাণ্ডা জন লগত লৈ পম্পা সৰোবৰলৈ যাবা কৰিলো। শিব মন্দিৰৰ পৰা পম্পা ৭ মাইল দূৰ। বাটত বাল স্তম্ভীয়াৰ থকা ঘৰ, কাছাৰা, দেব মন্দিৰ আদি দেখালে। ভয়ঙ্কৰ এখন শিলৰ বথ বালী বজাৰ মন্দিৰৰ আগতে পৰি আছে। ইয়াত যে কত কাককাৰ্যা আছে নেদেখিলে বুজাব নোৱাৰি এইবিলাক পূৰ্বা এদিন কোনে বা কিমান টকা খৰছ কৰি কত পৰিশ্ৰম কৰি তৈয়াৰ কৰিছিল তাক ভাব অস্ত পোৱা নাযায় কিম্ব কি দুখৰ বিষয় কালৰ সোঁতত পৰি আজি তাৰ খবৰ কনলৈকে এটি প্ৰাণ নাই। তাতে যাই পূৰ্ণা শ্লোক এটি মনত পৰিল যে কৰিয়ে যে গাই গৈছিল

যত্নপতেঃ কগতা মধুৰাপুৰী বসুপতেঃ কগতোত্তৰ কোশল।

ইতি বিচিষ্টা কুক্ৰম মনশ্চৰম, নসদিদং জগদিত্যন ধাৰয় ॥

এই কথা কেইগাৰাৰ অক্ষৰে অক্ষৰে সঁচা বুলি বোধ হ'ল। যি কালে চাওঁ সেই ফালে সেই পৰ্বতৰ ওপৰতে কত যে শিলৰ ঘৰ, গটালিকা, গুহা, পৰি পৰি আছে তাৰ কোনে বা সংখ্যা কৰিব বা পৰিচয় দিব ? কিছুমান যাই তুঙ্গভদ্রানদীৰ পাৰত, “কোবন্দ বামচন্দ” জিব মন্দিৰত বাম, লক্ষণ, সোতা ও স্তম্ভীয়াৰ মূৰ্ত্তি দেখিলো। পাবনি ১০ আনটাকৈ দি ছামবাৰ ড়লি এটাত উঠি তুঙ্গভদ্রা নদী পাৰ হলো। তাত কাঠৰ নাও বোধ হয় সিহঁতে কোনে কালেও দেখা নাই, আক বনাৰও নাৰ্জামে হ'লো : কাৰণ ষাটত নাওৰ বদলি ১৪ টা ড়লি ব্যৱহাৰ কৰা দেখিলো, একোটাত ১৬২০ জনকৈ মানুহ

উঠিব পাৰি। দামো ১২০ টকাৰ পৰা ১৪০ টকালৈ পৰিছে।
 বুলি কলে নদীপাৰ হৈ সিপাৰে “কিকিঙ্কা” বা “আনা গন্ধি” নগৰ
 পালো। তাত সেই কানাবী জাতিৰ বহু মানুহৰ ঘৰ, মঠ, মন্দিৰ,
 বাজাৰ আদি আছে, এখন সৰু নগৰী; কিন্তু মানুহৰ ভাষা বুজিব
 নোৱাৰি। তুঙ্গভদ্রাৰ পাৰত, আনা গন্ধিৰ কাষতে ঋষ্যমুখ
 পৰ্বত, আৰু দুন্দুভি অশ্বৰ পৰ্বত দেখিলো, তাত সৰু সৰু
 শিলৰ ঘৰ বহুত আছে। ইয়াৰ পৰা পৰ্বতৰ মাজেৰে ৩
 মাইলমান গৈ পৰ্বতৰ মাজত “পম্পাসবোবৰ” আৰু, তাৰ
 ওচৰতে “মানসসবোনৰ” পালো। পম্পাসবোবৰ বৰ ডাঙৰ
 নহয়, এটা মধ্যম বকমৰ পুখুৰী, শিলেৰে মজপুতকৈ বন্ধোৱা
 মাজত পদ্ম ফুল পৰিছে, পাৰত কেইজন মান সন্ন্যাসী আৰু এটা
 মঠত বেঁপা নিৰ্মিত মহালক্ষ্মীৰ মূৰ্ত্তি আছে। তাতে স্নান
 ও দৰ্শন কৰি, তাৰ ওচৰতে আঁঠু উচা পৰ্বত এখনৰ টিঙত
 হনুমানৰ জন্ম-স্থান আৰু অঞ্জনা গুহা দেখিলো, কিন্তু যাবলৈ
 ভাল বাট নাই। এজন সন্ন্যাসীক লগত লৈ তাতে উঠি
 দেখিলো যে এটা সৰু মন্দিৰত হনুমানৰ মূৰ্ত্তি আৰু শিৱলিঙ্গ
 আছে, আৰু সি গুহাত অঞ্জনাই শিৱক তপস্তা কৰি, হনুমানক
 পুত্ৰ পাইছিল, সেই গুহাটো দেখিলো। পৰ্বতৰ কাষতে
 নামনিত অঞ্জনা সবোবৰ আছে। এই বিলাক দেখি আহি
 বাঁহাত খোৱা গোছা কৰি, তাঠি বেলা; সেই শিৱালয়ৰ দক্ষিণে
 পৰ্বা শৃংগ পূৰ্বী ২ খন চালোটৈ। তাৰ পাছে কুছিৱাৰ
 খেতিৰ মাজত খৰা প্ৰকাণ্ড নৃসিংহমূৰ্ত্তি, শিৱলিঙ্গ ও প্ৰকাণ্ড

গণেশ (এইজন উজ্জয়িনীৰ গণেশৰ নমান ডাঙৰ) আৰু বীৰ ভদ্ৰৰ ভয়ানক মূৰ্ত্তি দৰ্শন কৰি ২৬ আঘন পুৱাই চক্ৰতীৰ্থত স্নান কৰি গাই দাই আকৌ হুশ্পেটলৈ আহিলো। ভাষ্টিবেলা প্ৰত্যেকে ৭৫০ আনাকৈ টিকেট কৰি “বেঙ্গলোৰ” ছিটিলৈ বগুনা কৰিলো।

২৭ আঘণ ৮ টা বজাত বেঙ্গলোৰ ছিটি পালোগৈ, বাটত বেবেলি চহৰ দেখি গলো, তাৰ ওচৰতে এখন পৰ্ব্বতৰ ওপৰত, টিপু সুল্তানৰ শূন্য ফোৰ্ট এটা দেখিলো। প্ৰকাণ্ড পাঠৰ ফোৰ্ট, যত এদিন টোপৰ আওৱাজ, ও নীৰসকলৰ বীৰদৰ্প ও সমৰ গৰ্জন শুনি শক্ৰবিলাক ভীত ও স্তম্ভিত হৈছিল, আজি তাত এবাৰ কথা কবলৈকে এটা প্ৰাণীও নাই; শূন্যপুৰী, কেৱল বান্দৰৰ আৰু পাৰ চবাইৰ বাহাঁত পৰিণত হৈছে। বেঙ্গলোৰৰ ষ্টেচনৰ ওচৰতে এটা ধৰ্ম্মশালাত থাকি চহৰ চালো, খুব ডাঙৰ চহৰ মানুহৰ ভাষা বুজিব নোৱাৰি। ভাষ্টিবেলা ইবোড, ষ্টেচনলৈ ৪।৭০ আনাকৈ টিকেট কৰি বাগুনা কৰিলো। বাতি ৪। চাবে চাৰিটা বজাত ইবোড, ষ্টেচন পাই ধৰ্ম্মশালাত থাকিলো। ইয়াত সকলো বস্তু সস্তা, আৰু ইমান দিনৰ মূৰত আজি কল আৰু কেণ্ডা তামোল কিনিবলৈ পাই আমাৰ লগৰ মানুহ কেইজনৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল। শাক-পাছালি খুব পোৱা যায়, কিন্তু বেগাবৰ তেল পোৱা নাযায়, আৰু মানুহৰ ভাষা একেধাৰে বুজিব নোৱাৰি, কোনো বকমে অঙ্গীভাষি কৰি বাজাব কৰি খাই,

২৮ আষণ ১২ টা বাজাত ১১৯ পাইকৈ টিকেট কৰি “ট্ৰিচিনপলি”লৈ বাওয়ানা কৰিলো। ইয়াৰে পৰা মকভূমিব দৃশ্য একেবাৰে পৰিবৰ্ত্তন হ’ল। ভগবতী লক্ষ্মী দেৱীৰ যেন পূৰ্ণ লীলাভূমিত আহি পৰিলো। মাটীবিলাক খুল সাৰাল। কাৰেবী নদীৰ অশুগ্ৰহত বাটে, ঘাটে, বাড়ীয়ে, পথাৰে, নালায় পৰিস্কাৰ পানী সদা সৰ্ব্বদায় বৰ লাগিছে। যি ফালে চকু ফুৰাওঁ সেই ফালে কেবল ধান, কলৰ বাগিচা, হালধিৰ বাগান, নাৰিকল আৰু তালৰ গছময়, শম্বো পৰিপূৰ্ণ, বা “সুজলাং, সুফলাং, মলয়জা, শীতলাং,” কথা কেটাৰ সম্পূৰ্ণ উদাহৰণৰ ঠাই ভাৰত-বৰ্ষৰ ভিতৰত যেন এই ডোখৰেই বুলি বোধ হ’ল। ইব্বি-গেচন ডিপাটমেন্টৰ পৰা কাৰেবীৰ খাল কাটি নালায় ২ পানী নি খেতিৰ মাজত পেলাই দিয়াৰ বাবে বিঘায় ৩ টকাৰ পৰা ৬ টকালৈ খাজানা লোৱা বুলি শুনিলো, কিন্তু তথাপি খেতিয়কৰ লাভ হে হৈছে। এই খণ্ডত এতিয়াহে পূৰ্ণ বাৰিষা আৰু শালিৰ খেতিৰ ডৰ বহুৰ পৰিছে। কোনো-বাই কঠিয়া পাৰিছে, কোনবাই বা কল ধৰিছে, কিছুমান মাটিত বা পকা ধানে একেবাৰে ভৰি আছে, ক’তবা বা ধানে সাঁজা ধৰিছে; হামুহৰ স্ফূৰ্ত্তি দেখি আৰু “শস্য পূৰ্ণাবশুৰুবা” দেখি আমাৰো মকভূমিত শুকায় জাহা প্ৰাণত যেন আনন্দ বসৰ জোঁৱাৰ আছিল! জাব একেবাৰে নাই পূৰ্ণ বসন্ত কাল। চাৰিও ফালে কেবল আনন্দময় দেখিব ধৰিলো। খেজু-ৰৰ গছৰ নিচিনা নাৰিকলৰ গছ কাটি বস উলিয়াই, তাৰি,

মিঠাই ও চিনি কৰে, এই নতুন কথা ইয়াতে দেখিলো ; কিন্তু গছ ডালিৰ হলে সৰ্ব্বনাশ কৰা হয় । ফল খৰিব নোৱাৰা হৈছে, ক'লা বেমাৰী মানুহৰ নিচিনা, সেই সাৰাল মাটীতো কেবল কোনোমতে প্ৰাণটী ধাৰণ কৰি ঠিয় হৈ থাকি, যি পাৰিছে শক্তি অন্তিমাবে তাৰে মালিকক বস দিব লাগিছে । কিন্তু কাটাই হলে আমাক এৰা দিয়া নাই, প্ৰায় একে সমানে বিনা টিকেটে আমাৰ লগে ২ আহি আছে ।

২৬২৭। ত্ৰিচিনাপল্লি ৩ শ্ৰীৰঙ্গপট্টনম্

এই ত্ৰিচিনাপল্লি নগৰ কাবেৰী নদীৰ দক্ষিণ পাৰে আছে, পূৰ্ব কালত ই ত্ৰিশিবা ৰাক্ষসৰ দেশ আছিল, পিছে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ এই ৰাক্ষসক এই নগৰতে বধ কৰিছে গতিকে ইয়াৰ নাম ত্ৰিচিনাপল্লি হৈছে । ষ্টেচনৰ পৰা প্ৰায় ১০ মাইলমান দূৰ এটা ধৰ্মশালাত গৈ থাকি, পুৰাই তাৰ পৰা শ্ৰীৰঙ্গপট্টনমলৈ যাই শ্ৰীৰঙ্গমন্দিৰ জগদ্বিখ্যাত মন্দিৰ চাম বুলি বন্দোৱাস্ত কৰিলো। এই নগৰত এটা বৰ ধুনীয়া গীৰ্জা আছে । ৰাতিপুৱাই উঠি (২৯ আঘণ তাৰিখে) দুখন ঘোৰাৰ বঢ়কা কেবেয়া কৰি ইয়াৰ পৰা ৪ মাইল দূৰ শ্ৰীৰঙ্গমন্দিৰ মন্দিৰলৈ যাত্ৰা কৰিলো । শ্ৰীৰঙ্গমত অজি বৈকুণ্ঠি একাদশী, পূৰ্ব উপলক্ষে বৰ ডাঙৰ মেলা হৈছে । হাতী, ঘোৰা, গাৰীত, উটত, উঠি, অসংখ্য

যাত্রী যাব ধৰিছে । মন্দিৰৰ অলপ দূৰতে হাজাৰ ২ মানুহে কাবেৰী গম্ভাত স্নান কৰিব লাগিছে । কাবেৰী মহা তীৰ্থ, হিন্দুই প্ৰত্যেক শুভ কাৰ্য্যতে আগে, এই কেইটা তীৰ্থ আহ্বান কৰি জল শুদ্ধি কৰিলৈহে পাছত পূজা আদি কৰে । যথা “গঙ্গেচ, যমুনে চৈব, গোদাবৰি সবমুতি । নৰ্মদে, সিন্ধু, কাবেৰি, জলেহস্মিন্ সন্নিদিং কুক ” ॥ ঈশ্বৰৰ অশু-গ্ৰহত কেবল সিন্ধুত বাজে বাকী সকলোটি তীৰ্থকে এই যাত্ৰাত পোৱা গৈছে । কাশীত গঙ্গা, বৃন্দাবন ও আগ্ৰাত যমুনা, নাছিকত গোদাবৰী, প্ৰভাসত সবমুতি, ওঝাবনাথত নৰ্মদা, আৰু এই শ্ৰীব্ৰহ্মত কাবেৰী । পিছে আশ্বিণ গৈ কাবেৰীৰ বালাত কাপোৰ নানি গৈ, কালী বাবুৰ লগত যোৱা চালাক, চতুৰ চাকৰীক কাপোৰৰ কাষত আঁঠি মাথুৰানকৈ বহুই থৈ, স্নান কৰিবলৈ ধৰাত তৎক্ষণাত তাৰে পৰা ২৮৫ টকাৰ নোট ও ঘড়ি এটা শুকায় কালী বাবুৰ কোটী কোনোবা চোৰে চুৰি কৰি নিলে । কিছুমান সময় বিচাৰি নাপাই সকলে মহাহৰ্ষিত হলো । টকাৰ নিমিটে তেওঁৰ কোনো মঞ্চিল নহল, তৎক্ষণাত আমাৰ লগত যোৱা ধনী মানুহ এজনে তেওঁক ৩০০ টকা ধাবলৈ দিলে । পিছে দেৱালয়লৈ যায় তাৰ প্ৰথম বাটঘৰ বা গোপুৰনটো দেখিয়েই আশ্চৰ্য্যান্বিত হলো; তাত নেও কত কাককাৰ্য্য, কত দেৱ দেৱীৰ মূৰ্ত্তি আছে তাৰ আদি অন্ত নাই । এই দৰটী এবাট ঢুকালে দুই সানি শিলৰ ঘৰ, তাত যে কিমান মানুহ আছে তাৰ সংখ্যা কৰা টান্

এইটো এবাই অস্তুত: ৪০ তাব মান যায় আকৌ দ্বিতীয় বাট ঘৰটো অবিকল প্ৰথমটোৰ নিচিনা দেখিলো। সেইটো এবাই আকৌ আগৰ নিচিনা দুফালে দুলাবি শিলৰ ঘৰ, তাতে মামুহে ভবি আছে, আকৌ তৃতীয় বাট ঘৰটো, অবিকল প্ৰথমটোৰ নিচিনা, আকৌ তেনে শিলৰ ঘৰ, এনেকৈ একে সমানৰ ৭টা বাটঘৰ এবাই গৈ আচল মন্দিৰত সোমালো। তাত সোমাই পাণ্ডাই দেখাই লৈ মুফুৰালে, কোন ফালে কলৈ যাব লাগে তাৰ তত খবিত নোৱাৰি। মন্দিৰৰ কম্পা-উণ্ডৰ চাৰিও ফালে শিলৰ প্ৰকাণ্ড দেওৱালে বেড়ি আছে, দেওৱাল মন্দিৰ আদি সকলো শিলৰ, ইটা ঠেংঘত লাগিলেও পাব লগীয়া নাই। এই মন্দিৰটো ৫০০ বিঘা মাটি জুৰি তাৰ ওপৰত আছে: মন্দিৰৰ ওপৰত কত যে সোণাৰ কলঙ্গা আৰু ভিতৰত সোণাৰ চৌদোল, সিংহাসন কিমান আছে তাৰ সংখ্যা নাই। মন্দিৰৰ ভিতৰত বুদ্ধাধনৰ নিচিনা সোনাৰ তাল গছ, ছুৱাৰৰ চোকাঠ আদি সোণৰ, মুঠৰ ওপৰত সোণাৰ মান তাত ঘেন কাঁছ পিতলতকৈও কম বুলিতে নোধ হল। দেৱতাৰ গাত যে কিমান মূল্যৰ অলঙ্কাৰ আছে, তাক ঠিৰাংকৈ কোৱা নাখ্যাতীত; হাতী মটা, উট, ঘোৰা, বখ ও অন্যান্য বিড়তিৰ আদি অস্তু নাই, সেই বিলাক দেখি আমি অবাক হলো। উমান ডাঙ্গৰ মন্দিৰ ভাৰতবৰ্ষত নো নাইয়ে, আন কেনোবা দেশত আছে নে নাই, সেই বিষয়ও সন্দেহ হয়। ইয়াতকৈ নো ডাঙ্গৰ আকৌ ক'নে হব পাৰে?

সমুখতে এটা প্রকাণ্ড গকড়ৰ মুৰ্ত্তি আছে। মন্দিৰৰ ভিতৰত অনন্ত শয্যাত ভগৱান শুই আছে, তেওঁৰ নাম শ্ৰীৰঙ্গনাথ স্বামী; তেওঁত বাজে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ, মহালক্ষ্মী, শিব, দুৰ্গা, আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰভৃতিৰ মুৰ্ত্তিত এক সমানে পূজা ভোগ আদি হ'ব লাগিছে। এই সকলত বাজে, হিন্দুৰ যত দেবদেৱী আছে সকলোৰে শিলৰ মুৰ্ত্তি, মন্দিৰৰ ভিতৰত প্ৰায় ২০০ মান বা তাতকৈও কিজানি বেছি হে হ'ব পাৰে, ভালকৈ কাপোৰ কানি পিন্ধাই বহাই ৰাখিছে। তাত ২।৩ ঘণ্টা মান ফুৰি একো তত ধৰিবই নোৱাৰিলো, তাতে আকৌ আজি মেলাৰ দিন; মানুহৰ ছলস্থূল, মতা তিকতাৰ কোনো প্ৰভেদ নাই, সকলো স্বাধীন ভাবে মন্দিৰৰ ভিতৰত ও বাহিৰত আনন্দে উন্নত হৈ উৎসবত যোগ দিছে। তাৰ পৰা বিদায় হৈ জম্মুকেশ্বৰ শিৱালয়লৈ গলো। সচা কথা কবলৈ গলে মেলাৰ ছলস্থূলত পৰি শ্ৰীৰঙ্গপট্টনমৰ মন্দিৰ আমাৰ ভালকৈ চোৱা নহল।

২৮। জম্মুকেশ্বৰ শিৱ

এই মন্দিৰৰ পৰা জম্মুকেশ্বৰ শিৱৰ মন্দিৰলৈ প্ৰায় ১ মাইল মান দূৰ হ'ব, ২ খন সটকা কেবেয়া কৰি তালৈ গলো। তাত উপস্থিত হৈ দেখিলো যে ইও প্ৰায় বঙ্গমৰ শ্ৰেণীৰে, অলপ হে কম হ'ব। ইয়াতো সেই ৬।৭ টা বাট ঘৰ,

প্রকাশ ২ মন্দিৰ, আৰু প্ৰকাশ কম্পাউণ্ড । ইয়াত ভগৱান শিৱৰ অষ্টমূৰ্ত্তিৰ ভিতৰত অপ্ৰাৰ্থ্য জ্ঞান মূৰ্ত্তি আছে । মন্দিৰৰ গাঠনিৰ মাজতে অতি বহুকালৰ পুৰণা এডালি জাম গছ আছে । গছডালি একেবাৰে ক'লা পৰিছে, আৰু পাথৰৰ গাঠনিৰ মাজত সোমাই আছে । ইয়াৰ পুৰণা কাহিনী এই যে এক সময় নেকি ভগবান শিবে কিবা কাৰণে পাৰ্বতীৰ মুখ নাচাও বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিলে, তাতে ভগৱতী আহি সেই জাম গছ ডালিৰ গুড়িত বহি বহুকাল তপস্যা কৰাত আশুতোষ সন্তুষ্ট হৈ নিজ ৰূপে আহি ভগৱতীক তাতে দেখা দিছিল, সেই কাৰণে তেওঁৰ নাম তাত জম্বুকেতব হৈছে । পিছে আমি তাত দৰ্শন কৰি ১২টা মান বজাত আহি ত্ৰিচিনাপল্লি পায়, ইয়াৰে মন্দিৰ চাবলৈ গলো । এই ত্ৰিচিনাপল্লিৰ মন্দিৰ চহৰৰ মাজতে এখন সৰু উচা পৰ্বতৰ ওপৰত আছে ; ইয়ালৈ গৈ যে দেখিলো ইয়ো সেই একে নমুনাৰ, কিন্তু শ্ৰীৰামতকৈ গলপ সৰু । মন্দিৰৰ কাক-কাঠা অতি পৰিষ্কাৰ, মন্দিৰৰ ভিতৰত সোণাৰ তাল গছ, সোণাৰ সিংহাসন, সেই ত্ৰৈশ কোটি দেৱতাৰ মূৰ্ত্তি সাৰি ২ কৈ সাজি থৈ দিছে, যি ফালে চোৱা যায় তাৰ পৰা আৰু চকু কিবাই আনিব নোৱাৰি । এই মন্দিৰত শিৱ আৰু ভগৱতীক দৰ্শন কৰি, ইয়াতকৈ ওপৰত থকা গণেশ দৰ্শন কৰিবলৈ গলো । এই টিংটীত উঠিলে, চহৰৰ শোভা আৰু বহুদূৰলৈ গাওঁ আহি দেখা যায় । এই মন্দিৰো খুব ডাঙৰ

ও ধনুয়া। ইয়াত এটা প্ৰকাণ্ড দৰ্শী আছে, এইটো আৰতি বা পূজাৰ সময়তে বজালে, গোটেইখন চহৰতে ইয়াৰ মাত শুনা যায়। এই মন্দিৰৰ ওপৰত বৈদ্যাতিক ল্যাম্প জলোৱাৰ ব্যৱস্থা আছে, গধূলি যেতিয়া সেই ল্যাম্প তাত জলাই দিয়ে ইয়ো এক নতুন অপকপ দৃশ্য হয়। এই চহৰত জানো নিতৌ পূৰ্ণচন্দ্ৰ উদয় হয় বুলি বোধ হয়। ২টা বাজাত বাঙা লৈ আহি খায় দায় জিবণি ললো, আক আজি আমাৰ বৰ দুৰ্দ্দিন বুলি ভাবি কালী বাবুৰ দুখে সকলো দুঃখিত হৈ ফুৰ্দ্দিন হৈ থাকিলো। যাহোক ভাঠিবেলিকা চহৰ চালো আক কালী বাবুৰ নিমিত্তে নতুন ঘড়ি এটা আক যাব যি আৱশ্যক অক্ষাণ্ড বস্ত্ৰও কিনিলো আক গধূলি ৭৥ বজাত গাইপতি ৩৫০ অনাব টিকেট কিনি ৩ বামেশ্বৰ সেতুবন্ধলৈ যাত্ৰা কৰিলো। বাটত কেৱল তাল, নাৰিকল, কলৰ গছ আক হালধিৰ খেতি ও মাজে ২ ধানৰ খেতি দেখি গলো, আমাৰ সহচৰ কাটাইও আমাক খেৰা দিয়া নাট। সেই দেশীয় মানুহৰ ঘৰ বাড়া, টাৰিপাটী, পাচি খৰাহি আদি সকলো নাৰিকল ও তাল পাতেৰে সজোৱা; বাঁহ, বেত, পাতিদৈ, শেৰ, ইকৰা, ও শালকাঠ আদি একো নাট, সেই বিনাকৰ ঠাই নাৰিকল আক তালৰ গছে পাতে পুৰণ কৰিছে।

২৯। সেতুলক্ষ নামেশ্বরম

তীর্থ পাবর দুই স্টেচন, আগবে পৰা অৰ্থাৎ মণ্ডপম্ স্টেচনৰ পৰা পাণ্ডাই কলে—“দাবু ! ভালকৈ মন কৰিব, ইয়াৰ পৰাই সেতু আৰম্ভ হৈছে।” পূৰ্বফালে বাস্তৱ গুচবতে সাগৰ দেখিলো আৰু অলপমান আহিয়েই সাগৰৰ মাজত এখন প্ৰকাণ্ড দলং পালো। সেই দলংখনৰ তলত কেবল নৰ বৰ শিলৰ ওপৰত লোহাৰ খুটা গাড়ী ১৫ মাইলমান দীঘলকৈ এই দলংখন সাজিছে। চাৰিওফালে যিমান দূৰলৈ চকু যায়, কেবল ভাল, নাৰিকল আৰু কাটাৰ গছ হে দেখা গ’ল। জাৰ একেবাৰে নাই, লতা পাতাত ফুলে উপচি পৰিছে, কুঁৱলি, নিয়ৰ কাক বোলে মামুহে নাজানে। সাগৰৰ বতাহ গাত লাগিলে বৰ সুগ পোৱা যায়। ১ লা পুত তাৰিণে, বসন্ত কালৰ গৰম অনুভৱ কৰি ও চাৰিওফালৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যবিলাক দেখি আনন্দতে উগ্ৰ হ’লো। পুৱা ৭ টা বাজাত আহি স্টেচন পাই, নটুকা এখন কেড়েয়া কৰি, সকলোৰে চাম্ভাতে বোজাই দি আনি আধামাইল মান বুলি গৈ, একেবাৰে সমুদ্ৰৰ পাৰতে “বসন্তুলাল-সাগৰমল” নামে এটা ধৰ্মশালাত গৈ থাকিলো।

সেইদিনা বৰ ক্লান্ত হৈ অহা শবে, কেবল সাগৰত স্নান কৰি খোৱা লোৱা কৰিলো আৰু অলপ জিবনি লৈ বাহিৰৰ তীৰ্থবিলাক চাবলৈ ওলালো। প্ৰথমে সুগ্ৰীৱ তীৰ্থলৈ

গৈ কুণ্ডত মাৰ্জ্জন স্নান আৰু সূত্ৰীৰ দৰ্শন, হনুমান কুণ্ডত
সেই বৰমে স্নান ও দৰ্শন কৰি ঝটকাত উঠি গোটেইখন ঠাইকে
চায় ললো। তাৰ পাছে ভীম, অৰ্জুন, নকুল, মহদেবকুণ্ড,
ধৰ্ম্মকুণ্ড, ব্ৰহ্মকুণ্ড আৰু কাশী দৰ্শন কৰি, বাঁগালৈ ৭ টা বাজাত
আহি আৰতি চাবলৈ মন্দিৰলৈ গৈ, আশ্চৰ্য্যান্বিত হলো।
শ্ৰীৰঙ্গমৰ মন্দিৰ ভাৰতবৰ্ষৰ শ্ৰেষ্ঠ মন্দিৰ বুলি ভাবিছিলো,
কিন্তু বামেশ্বৰৰ মন্দিৰ আকৌ তাতকৈও ডাঙৰ আৰু ভাঙ্গ
যেন লাগিল। কত যে দেৱদেবীৰ মূৰ্ত্তি আছে, আৰু মন্দিৰৰ
কাৰুকাৰ্য্য দেখি অৰাক হব লাগে, এইবিলাক মানুহৰ কাৰ্য্য
বুলি বোধেই নহয়। মন্দিৰৰ ভিতৰখন অতি পৰিস্কাৰ, সোণাৰ
অসংখ্য সিংহাসন, চৌদল ৫০খন বাটত পৰি আছে, তাক
যেন হিচাবৰ ভিতৰত ধৰণ লগায়াই নহয়। মন্দিৰৰ ভিতৰত
এটা প্ৰকাণ্ড পাথৰৰ ঘড় আছে, ইমান ডাঙৰ ঘড় ইয়াৰ
আগে আমি আৰু কতো দেখা নাই। ২ পৌষত পুৱাই
উঠি, লক্ষ্মণ কুণ্ডত গৈ স্নান কৰি ভূজ্যোৎসৰ্গ কৰা হ'ল,
তাৰ পাছে সীতাকুণ্ড, বামকুণ্ডত মাৰ্জ্জন স্নান কৰি মন্দিৰলৈ
আহি ৩ বামেশ্বৰ শিৱ পাকলতা, বিশ্বেশ্বৰ শিৱ, নবগ্ৰহ, মহা-
লক্ষ্মী, অনন্ত শযাশায়ী ভগবান আৰু অগ্যান্য বহু দেৱ দেবীৰ
দৰ্শন পালো। ইয়াত পূজাৰ বিধান হৈছে, গল্লোজি গন্ধাৰ
জল শিৱৰ মূৰত ঢালাই। তাকে পাবলৈ বৰ দুশ্ল'ভ, আমাৰ
৮ জনৰ ভিতৰত ৫ টকা মূল্যত এছটাক কিনি দিয়া হল।
এই দাম পাকা নহয়, লৰচৰ হৈ পাকে। দিনতে ৪৫ শ

মান চাকি জলিব লাগিছে; বাতি বৈদ্যুতিক ল্যাম্প বোধ-
 হয় ৪০০০ মান জলে। দর্শন কৰি বাঁহালৈ আহি খায় লৈ
 উঠি একান্ত বামেশ্বৰ চাবলৈ গলো; বাঁহাৰ পৰা ৪৥ মাইল
 ব ঘোৰাৰ ঝট্কাৰে গৈ, উপস্থিত হৈ দেখিলো যে অতি
 পুৰণা কোন কালৰ পাথৰৰ ঘৰ, মঠ, তাত যে কত কাক-
 কাৰ্য্য আছিল, তাৰ কোনে লেখ দিব? এতিয়া কালৰ
 কৰাল দংশনত পৰি লাহে লাহে জীৰ্ণ হব ধৰিছে; হাল
 সৰ্ব্বগ্ৰাহী কাল! তুমিনো কি নকৰা!; ইয়াতে বহি প্ৰভু
 শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে নেকি এদিন তেওঁৰ ভালুক আৰু বানৰ সৈন্যবিলাকে
 সৈতে লঙ্কাক কেনেকৈ যাব, কেনেকৈব! সেতু বান্ধিব আৰু
 বৃক্ষ কৰিব, ইত্যাদি বিষয়ৰ মন্ত্ৰণা কৰিছিল দেখি ইয়াৰ নাম
 “একান্ত বামেশ্বৰ” হৈছে। ইয়াত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ, লক্ষ্মণ, সীতা,
 আৰু হনুমানৰ মূৰ্ত্তি আছে। তাৰ পাছে মঙ্গল কুণ্ড, ঋণ
 গোচন কুণ্ড, আৰু গণেশ দৰ্শন কৰি বাঁহাক আহিলো।
 গোটেইখন তীৰ্থৰ দাঁঘলে বহলে ২৪ মাইল, আৰু গন্ধমাদন
 পৰ্ব্বতৰ ওপৰত আছে। ইয়াত হাল বাৰলৈ নিষেধ গতিকে
 একোৰে খেতি নাই, কেবল বৰ বৰ অসংখ্য তেতেলিৰ গছ
 আছে, তাকে বেড়া দি চৌকিদাৰে বক্ষা কৰে, নতুবা বান্দক
 আৰু বাজে মানুহে খাই ঢুকায়। এই তেতেলিয়েই সিহঁতৰ
 প্ৰধান তৰকাৰি, ইয়াকে নাখালে সিহঁত মৰি যাব বুলি কয়;
 তেতেলি সিজাই বস উলিয়াই, তাতে চাউল সিজাই ভাত
 বান্ধি খায়।

গধূলি আৰতি চাবলৈ বাই দেখিলো যে ৪।৫ হাজাৰমান বৈদ্যুতিক ও তেলৰ চাকি জ্বলিব লাগিছে; বাজানা-ওৱালাই বাজাব লাগিছে। পণ্ডিতবিলাকে বেদ-গান আৰু নানা স্তবে নানা স্তোত্র পাঠ কৰিব লাগিছে। এইবিলাক দেখি মনত বৰ আনন্দ পালো; কেতেকী, চম্পা আদি নানা বকম ফুলৰ স্তম্ভৰ স্তম্ভে মন্দিৰ আমোদিত হৈছে, এনেকৈ কিছু সময় আৰতি কৰি ভগবানক সোণৰ পান্ধিৰে আনি পাৰ্ব্বতীৰ মন্দিৰত স্তম্ভাই ধলে। সেতুবন্ধত এতিয়া পূৰ্ণ বসন্তকাল, কেতেকী ফুল গোটে ৬ পাই আৰু চম্পা ফুলৰ মালা ২৩ পাইকৈ বিক্ৰি হয়। বাঁহাক আহি দৰ্জ্জা, খিৰিকি খুলি খালি গাৱে শুব লাগে, নতুবা গৰমত ঘুমতি নাহে। কাতিৰপৰা ফাগুনলৈ এই ৫ মাহ বাৰিষা, আমি যোৱাৰ অলপ আগে একেবাহে ১০ দিনমান এবনুণ হৈ গৈছে এতিয়াও ঠাইয়ে ঠাইয়ে পানী বান্ধি আছে। পাণ্ডাই আমাক কলে “বাবু! বাতি ৪ টা বাজাত ভগবানৰ দুৰ্দ্ধমান হব, চাবলৈ মই জগাই লৈ যাম আহি।” আমিও সন্মত হৈ শুই থাকিলো। বাতি ৪ টা বাজাত আহি জগাই দিলে, হাত মুখ ধুই দুৰ্দ্ধমান চাবলৈ গলো। ভয়ৰ বন্দী বাজিব লাগিছে, তাৰ আওৱাজত গোটেইখন পুৰীৰ মানুহেই সাব পায়। আমি গৈ দেখিলো যে মানুহ উঠি, মন্দিৰৰ ভিতৰত শিলৰ কুৰাবিলাকত গা ধুব ধৰিছে। মন্দিৰৰ ভিতৰত চক্ৰ, অগ্নি, শখ, বমুনা, গজা, গয়া প্ৰভৃতি ২০ টা প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড পাকা

কুরা আছে । হুজুর খুশ ভাল খীৰতী গাই, বান্ধি থৈছে, গুৱাল, গুৱালনী, ঠাঁত মন্দিৰৰ ভিতৰতে শুই আছে : গা ধুই উঠি, গাঠ খীৰাই সেই দুখেৰে প্ৰভুব কণক মূৰ্ত্তিৰ স্নান কৰায় । সোণাৰ পান্ধিৰে আকৌ গধূলি অনা ভোগ মূৰ্ত্তি তেওঁৰ নিজ আসনলৈ নিলে ; এই আনা নিয়াৰ গাউম্বৰ দেখিলে অৰাক হ'ব লাগে । সোণাৰ বটাত কৰ্পূৰ, জম্বুল, পিকদান লগে লগে আছেই, সোণাৰ দণ্ড, ছত্ৰ খৰি চামৰ ডুলাই ডুলাই নানা গান বাদ্য কৰি সন্ধ্যাবেলা গৈ যায়, আকৌ পুৱাই লৈ যায় । এই যে আনা নিয়া কৰে এইজন বামেশ্বৰ শিবৰ চনস্তা বা ভোগ মূৰ্ত্তি বা স্বৰ্গ মূৰ্ত্তি : আছিল জনক লবাব নোৱাৰে : মন্দিৰত সোমাই, পূজা, আৰতি, স্নান আদি দেখাৰ সময় পৃথিবীত থকা বুলি বোধ নহয় : সাক্ষাৎ গোলকধামত ভগবানৰ নিত্য পূজা দেখা যেন মনত লাগে । এই বামেশ্বৰ পুৰী, ভাৰতৰ চাৰি ধামৰ এক ধাম, আৰু শিৱালিঙ্গ দ্বাদশ জ্যোতিৰ্লিঙ্গৰ ভিতৰৰ অন্যতম লিঙ্গ । সেতুবন্ধ তীৰ্থ সন্মুখে প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ নিজ মুখৰ উক্তি এই—

“প্ৰণমেৎ সেতুবন্ধং যো, দৃষ্ট্বাবামেশ্বৰং শিবম ।

ব্ৰহ্মহত্যাৰ্থাৎ পাৰ্শ্বোক্ত্যে, মুচ্যতে মদনুগ্ৰহাৎ ॥”

বাবণ বধ কৰি, নীতাক উদ্ধাৰ কৰি লৈ আৰু প্ৰভুই বাবণ বধ পাতক এৰাবৰ নিমিত্তে এই ঠাইত শিৱ স্থাপন কৰিবৰ মন কৰি ভক্ত শ্ৰেষ্ঠ হনুমানক কৈলাসলৈ শিৱ লিঙ্গ আনিবলৈ পঠাই দিয়ে । হনুमानে কৈলাসলৈ গৈ শিৱক

বিচাৰি নাপাই, লিঙ্গ অন্যত পলম কৰিলে, অগচ ইফালে শুভ মুহূৰ্ত্ত পাব হৈ যায় গতিকে বালিৰ এটী এহাত পৰিমাণ লিঙ্গ সাজি শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে ও সাতাদেবীয়ে স্থাপন কৰিলে। ইয়াৰ অলপ পাছত হনুमानেও ২টী লিঙ্গ লৈ আহি উপস্থিত হৈ এই কাণ্ড দেখি মৰণাস্তক কৰ্ত্ত পাঠ, মহাশোকে বিলাপ কৰি, প্ৰভুক কলে “প্ৰভো! আপোনাৰ আগে স্থাপন কৰা মূৰ্ত্তি তুলি পেলাই মই আনা লিঙ্গ স্থাপন কৰক।” প্ৰভুই হনুমানক প্ৰবোধ দিবৰ নিমিত্তে কলে “হনুমান! মই নিজে স্থাপন কৰি নিজে তোলা ভাল নহয়, লিঙ্গ মূৰ্ত্তি তুমি তুলি একলিয়াকৈ পোবা, তুমি আনা লিঙ্গ তাতে মই স্থাপন কৰিম।” এই কথা কোৱাত হনুमानে উৎসাহিত হৈ লিঙ্গ মূৰ্ত্তি নেজেৰে মেৰাই ধৰি তুলিবলৈ নৰাসাধ্য বল দিয়াত, তুলিব নোৱাৰি, নিজে গৈ বহু দূৰত উৰুৰি পৰি তেজে বতিয়াবলৈ পৰিলে, আক তৎক্ষণাৎ জ্ঞানৰ উদয় হোৱাত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ চৰণত পৰি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। তেতিয়া শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে কলে “হনুমান! আমি যাক স্থাপন কৰিছো তাক তুমি গাৰ বলেৰে তুলি পেলাব খোজা অন্ধ্যয় হৈছে। বাক তুমি আনা লিঙ্গও বৃথা গান নোৱাৰে,” এই বুলি এজনক তাতে, আক অপৰ লিঙ্গটী কাশীত স্থাপন কৰিলে বুলি প্ৰবাদ চলি আছে। এতিয়াও বামেশ্বৰত হনুमानে আনা লিঙ্গৰ নাম বিখেশ্বৰ শিৱ। দাক্ষিণাত্যত সোমোৱাবপৰাই দেখিলো যে দাত্ৰীক দেৱতা

স্পৰ্শ কৰিবলৈ নিদিয়ৈ । দূৰবপৰা দৰ্শন কৰিব লাগে, আৰু কোনো প্ৰসাদ আদি দিব লাগিলে বা পূজা কৰিব লাগিলে, সেই সকলো বস্তু পাণ্ডাৰ হাতত দিব লাগে । ইয়াত চাব লগীয়া দেবদেবীৰ মূৰ্ত্তি আদি—গণেশ, কাৰ্ত্তিকেয়, হনুমান, মাধৱকুণ্ড, শিবকুণ্ড, বৃষভ, অষ্টলক্ষ্মীমণ্ডপ, শ্ৰীশ্ৰীৰামেশ্বৰীদেবী ইত্যাদি । ইয়াত কাৰ্ত্তিকক “সুব্ৰহ্মণ্য দেব” বোলে, আৰু প্ৰায় প্ৰত্যেক দেৱালয়তে কাৰ্ত্তিকৰ মূৰ্ত্তি আৰু পূজাৰ বিধান আছে ।

৩০। ধনুকোটা-তীৰ্থ ।

৩ পুহ তাৰিখে পুৱাই উঠি বাবাৰ দুফ স্নান চাই ধনুকোটা তীৰ্থ চাবলৈ ১৬ পাইৰ টিকেট কিনি বেইল গাড়ীত উঠিলো । দুয়োফালে অকুল সমুদ্ৰৰ মাজে মাজে সেতুৰ ওপৰৰ বেলাৰ বাস্তাবে ১৪ মাইল বেইল চলি গৈছে । বাটত সাগৰৰ মাজৰ বালাত কেতেকী ফুলৰ কাষত কেতেকী ফুল অসংখ্য ফুলি আছে ; দুই ফালৰপৰা সাগৰৰ পৰ্কতাকাৰ ঢৌবিলাক আৰু বাটৰ গাত আছাৰ খাই খাই মহাশব্দে পৰিব লাগিছে, আৰু প্ৰত্যেক বাবতে চিনিব নোৱাৰা অসংখ্য জীবজন্তু ও শব্দ শামুক, কড়ি আদি সাগৰত জন্মা জীৱৰ পৰা হোৱা বস্তু বিলাক এৰি থৈ যাব লাগিছে । এইবিলাক দৃশ্য দেখি দেখি আধা ঘণ্টা মানৰ ভিতৰতে গৈ কেঁচন পালো ।

তাৰপৰা আকৌ ২ মাইলমান বহলা বাগ ভাঙি হাথৈগৈ তীৰ্থ
পালো। লক্ষা জয় কৰি ফিৰি অগত সমুদ্ৰৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি
শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে লক্ষ্মণক এই সেতু কাটি দিবৰ অনুমতি কৰিছিল।
শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰ আদেশে লক্ষ্মণে ধনুৰে এই সেতু কাটি দুই খণ্ড
কৰি দিয়াত ইয়াৰ নাম “ধনুকোটি” তীৰ্থ হৈছে। ইয়াৰে
পৰা দুই ফালৰ সমুদ্ৰ লগলাগি এটা মহাসমুদ্ৰত পৰিণত হৈছে।

ইয়াত চিৰস্থায়ী পাসিন্দা মানুহ কোনো নাই,
কেৱল সাগৰৰ বালিত অস্থায়ী ভাবে সৰু সৰু বাঁহা বাহি
২১৬ টা পাণ্ডা আছে। বেইল গাড়ীখন কেৱল যাত্ৰীসকল
নিয়া কৰাৰ নিমিত্তেহে তালৈ যায়। বাহোক আমি যাই
তাত ত্ৰাঙ্কণ পাই, স্নান, ওপৰ্ন পিণ্ড দান আদি আবশ্যকীয়
তীৰ্থকৃত্য কৰি ১০টা বজাত আকৌ দৌৰি আহি কোনো-
মতে গাড়ীখন ধৰি ফিৰি আহি ১১টা বজাত বাঁহা পালো।
ভাটি বেনিকা আকৌ মন্দিৰ ও পুৰীখন চাৰিওফালে ভালকৈ
ফুৰি চাই বাতি থাকি ৪পুত্ৰ তাৰিখে পুৱা ৯টা বজাত
১৮৮০ আনটোক টিকেট কৰি মাত্ৰবালৈ যাত্ৰা কৰিলো ; আক
মনে মনে জন্মভূমি ভাৰতবৰ্ষক অশেষ ধন্যবাদ দি ইয়াত জন্ম
ধৰাৰ বাবে নিজকো ধন্য মনে কৰিলো। মহাপুৰুষ
মাধৱদেৱে বচনা কৰা তলত লিখা বড়গীতটো মনত পৰিল—
“ধন্য ধন্য কলিকাল, ধন্য নৰ তনু তাল, ধন্য ধন্য ভাৰতবাৰ্ষ।
ওপ জপ, বজ্জ ভেজি, তোমাৰ নামত মজি, তুৱাপদ কৰিলো
ভৰবা”

এই পুৰুষ ৭ তাৰিখে আসামত বৰফ পৰা জাব, পশ্চিমে শৰৎ কাল, দক্ষিণাত্যৰ আধাত বৰ্ষা, আৰু আধাত বসন্ত—এনেকৈ একে সময়তে সি ভাবতবধত সকলো ঋতুই খেলা কৰে, এনে আৰু কোনবা দেশ পৃথিবীত আছে নে, নাই আমি কন নোৱাৰো।

৩১। আদুৰা

বাটত কলগছৰ বাগিচা, ধানৰ খেতি, নাৰিকল আৰু তালৰ গছ, আৰু মলগৰ চিবসমূহ; ধাবলা আৰু অচ্যান্ণ কাটাৰ গছ দেখি দেখি গধূলি ৫টা নাভাত গৈ মাজুৰা স্টেশ্বান পালো। ওচৰৰ এখন চৌলটিলৈ গৈ খালি কোঠা নাপাই বাৰান্ধাত বস্তু বাহানি থৈ, পালি কৰি দৰ্শন কৰিম বুলি আমাৰ সঙ্গী ২ জনক মালৰ লগত বহাই থৈ পাণ্ডা এজন ধৰি দেৱালয় দেখি একেবাৰে গোলোক খাঁদাত পৰি গলোঁ। আগে মি কেইখন দেখি আহিলো, এইখন যেন সেই আটাই কেইখনতকৈ ডাঙৰ বুলি বোধ হ'ল। এই মন্দিৰৰ, প্রধান শিৱৰ নাম সুন্দৰেশ্বৰ শিৱ, আৰু দেৱীৰ নাম মীনাক্ষী দেৱী। ইয়াৰ ৯টি গোপুৰম বা বাট ঘৰ আছে, তাৰ ভিতৰত চাৰিটা চাৰি দৰ্জ্জাঘু যেন আকাশ লজ্জি আছে। তাৰ কাৰুকাৰী, দেৱ দেৱীৰ মৰ্ত্তি আৰু দেৱালয়ৰ ভয়ঙ্কৰ অংকাৰ দেখি ই, মানুহৰ কাম

বুলি কল্পনাই কবিব নোৱাৰি। আজি এই তীৰ্থতো কিবা মেলা হৈছে, মন্দিৰৰ ভিতৰত প্ৰায় ১০০০ মান বা তাতকৈও বেছি মানুহ দোকান দি, ছিলাইব কল আদিৰে কাম কৰি আৰু দৰ্শক ভাবে ইফালে সিফালে ফুৰি আছে। ২ টা দস্তাল হাতীৰ পিঠিত সোণালী গালিছা পাৰি এটি এটিকৈ তাৰ ওপৰত সোণাৰ কলনী লৈ পাণ্ডা বহিছে, তেওঁলোকৰ ওপৰত সোণালী ছত্ৰ ধৰি নানাকপে গান বাদ্য কৰি ৫০০ মান মানুহে সৈতে মন্দিৰৰ ভিতৰতে থকা, এটা শিলৰ পুখুৰীৰ পৰা ভগবতীৰ স্নানৰ পানী আনিব লাগিছে। সোণাৰ এখন প্ৰকাণ্ড চৌদগত ২০ জন মান বামুণ ছুলিয়া হৈ ভগবতীক ফুৰালৈ নিব ধৰিছে। ওজা-পালীৰ গীত, ব্ৰাহ্মণবিলাকৰ মন্ত্ৰোচ্চাৰণ ভক্ত সকলৰ গান সকলো নিলি কি যে এক অপূৰ্ব উৎসৱত পৰিণত হৈছে তাক লেখি বুজাবৰ ক্ষমতা নাই। এনেকৈ নিতৌ পানী আনি ভগবতীক স্নান কৰায়। তাৰ পৰা সেই মন্দিৰৰ ভিতৰতে থকা শিবৰ তালৈ গৈ যে দেখিনো, তাতো ঠিক একে বৰমৰ সমা-বোহ ও পূজা আদি চলিব লাগিছে। এইবিলাক দেগি বৈকুণ্ঠত দেবৰ্ষি নাৰদে যে এদিন গোলক ধাঁধাত পৰিছিল সেই কথাটো মনত পৰিল, আৰু এইখন পৃথিৱায়েই নে প্ৰভুৰ সেই নিত্যধাম বৈকুণ্ঠ পুৰায়েই বুলি মনত বাৰ বাৰ প্ৰশ্ন উঠিবলৈ ধৰিলে। দেৱালয়ৰ বিভবৰ আদি অস্ত নাই। সোণা, ঘটি বাটি কৰা কাঁহ পিতল বুলি বোধ হ'ল।

দেৱতাৰ গাত যি বিলাক মহা মূল্য মণি বহু আছে, তাৰ যে কিমান মূল্য তাক কোনে কব ? এই মহাদেৱ আঁক দেৱীৰ সন্দৰ্ভে প্ৰচলিত কথা এই—যে—দেৱৰাজ ইন্দ্ৰ এক সময়ত নানা বকম পাপত লিপ্ত হৈ স্বৰ্গভ্ৰষ্ট হৈছিল, পিছে এই স্কন্দবেশ্বৰৰ কৃপাত আকৌ স্বৰ্গৰাজ্য পালে। আঁক ক্ৰীৰামচন্দ্ৰে সাতা দেৱীৰ উদ্ধাৰৰ সঙ্কল্প কৰি এই মহাদেৱৰ পূজা কৰিছিল। এই নিমিত্তে প্ৰতি বছৰে বৈহাগ মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিত ইয়াত ইন্দ্ৰোৎসৱ বুলি এটা মহা মেলা হয়। মীনাক্ষী দেৱীৰ সন্দৰ্ভে এই বকম কথা প্ৰচলিত আছে যে পাৰ্ব্বতী নেকি এক সময়ত শিবৰ অভিশাপত পৃথিৱীত মনুষ্য জন্ম ধৰিব লগাত পৰিছিল। পিছে আকৌ শিবৰ নিৰ্দেশ মতেই এই মাজুৰাধিপতি মলয়ধ্বজৰ ঘৰত ওটি স্তন লৈ জন্মিছিল, আঁক এই সময়ত দৈৱবাণী হৈছিল যে এই কছাৰ ভাবী স্বামীৰ লগত দেখা দেখি হলেই তৃতীয় স্তনটী লুপ্ত হব। তাৰ পাছত স্কন্দবেশ্বৰ মহাদেৱ এদিন সন্ন্যাসী ৰূপ ধৰি আহি দেৱীৰ আগত ঠিয় হোৱা মাত্ৰেই তৃতীয় স্তনটী নোহোৱা হল। পিছে মহাৰাজ মলয়ধ্বজে এই ষটনাটী দেখি অতি আচৰিত মানি কন্যাটিক এই সন্ন্যাসীকপী শিৱক দান কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰাই এই দেৱালয় হৈছে। ইয়াত পৰ্ব্বৰ সময়ত দেৱতা ওলাই বহা ঘৰটি ১০০০ হাজাৰী শিলৰ ধুম্বৰ ঘৰ। একোটা ধুম্বৰ ছজনৰ বেৰ, আঁক ১২।১৪ হাত উচা হব। তাৰ গাত নানা বকম

কাক কাৰ্গ্য আছে। অন্য সময়ত ঘৰটি একেবাবে খালি পৰি থাকে; এনে হাজাৰী ধুমৰ বৈঠকখানা প্ৰত্যেক ডাঙৰ দেৱালয়তে আছে। ইয়াত লক্ষ্মী, নবগ্ৰহ, ভগবান বিষ্ণু আদি বহু দেব দেৱী দৰ্শন কৰি ৰাতি ১২ টা বাজাত ৩১/৬ পাঠ কৈ টিকেট কৰি চিদাম্বৰমলৈ যাত্ৰা কৰিলে।

৩২। চিদাম্বৰম

পুত্ৰ ৫ ভাৰিখে দিনৰ ১২ টা বাজাত চিদাম্বৰম পাই দেখিলে যে সেইদিনা মেলা হৈছে। মেটচনৰ পৰা এখন ঝট্কাত চামন তুলি দি আমি বুলি গলো, দুই মাইল মান দূৰৈত গৈ মন্দিৰৰ ওচৰতে এটা চৌলটি বা ধৰ্মশালাত থাকি খোৱা লোৱা কৰাত ৪ টা মান বাজিল। মন্দিৰলৈ গৈ এইখন আন বিলাকত কৈ সকনে ডাঙৰ একো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলোঁ। বাহিৰৰ মানুহৰ একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু মন্দিৰৰ ভিতৰত বোধ হয় ১০০০ মান মানুহ আছে। মন্দিৰৰ ভিতৰতে প্ৰকাণ্ড শিলৰ পুখুৰী এটা আৰু পাকু কুঁৱা যে কিমান আছে ঠিক কৰিব নোৱাৰিলো। দেৱ দেৱীৰ মূৰ্ত্তিৰ অন্ত নাই, আজিৰ ক্ৰান্ত হৈছে গতিক বেছি মুকুৰি সেৱা কৰি গৈ বাঁহাত শুই থাকিলো। জাব নাই, গৰমো বেছি নহয়, কিন্তু ধৰ্মশালা বিলাকত মাটিত শুই কুৰাত আশাৰ গাত ও কাপোৰত এবিধ বগা ওকণি

বাঁহা ললে । দিনত গা খুব খজুরায়, বাতি হলে পকবাব নিচিনা এবিধ জন্তু গাত বুলি ফুবে, খুজুতিত টোপনি নাহে, মহা অশান্তি হল । আগে চাহিয়ে ধবিলে বুলি ভাবিছিলো, পিছে দিনত খুব ভালকৈ অনুসন্ধান কৰি দেখিলো যে অলপ ডাঙৰ আৰু টান এবিধ বগা অৰুণি । ৬পুহ তাৰিখে পুৱাই স্নান কৰি মন্দিৰলৈ যায় চিদাম্বৰম অৰ্থাৎ নটবৰ শিব দৰ্শন কৰা হল । এইটো ভোগ মূৰ্ত্তি । মূল সদাশিৱৰ কোন মূৰ্ত্তি ইয়াত নাই, কাৰণ ইয়াত তেওঁৰ অষ্ট মূৰ্ত্তিৰ ভিত্তবত আকাশ মূৰ্ত্তি দিৰাজ কৰিছে । শ্ৰেত্যেকে ১ টকা হিচাবে তুলি সেই টকাৰে মোহনভোগ আৰু অছাণ্ড নৈবিড় দি ভগৱতা, পাৰ্ব্বতা, মহালক্ষ্মী, নবগ্ৰহ, বিশ্বেশ্বৰ, প্ৰভৃতি নানা দেৱদেৱী দৰ্শন কৰি প্ৰসাদ আদি খাই বাহালৈ আহিলো ; কিন্তু এনে মোহন ভোগ মোৰ জীৱনত মই কেতিয়াও খোৱা নাই, তাৰ সুখ্যাণ আৰু সোৱাদ আৰু মোৰ ঘেন নাক মুখত লাগিয়েই আছে । বাঁহাত আহি খাই বৈ ১২টা বজাত দৌৰা-দৌৰিকৈ আহি ষ্টেচনত দেখো যে গাড়ী আহি ষ্টেচনত বৈ আছে । মানুহৰ অত্যন্ত ভিৰ ঠেলি যুজ কৰি গৈ গাড়ীত উঠাত মোৰ ছোলাৰ জেপৰপৰা ১৩০ টকাৰ নোট আৰু নগদ আৰু ভঙনীয়া কিছুমানে সৈতে সৰ্বমোট ১৪৫ টকা মোৰ যথাসৰ্বস্ব পৰি হেৰাল বা কোনোবা চোৰে চুৰি কৰি নিলে । মই একেবাৰে কপৰ্কক শূণ্য হলো ; এই ঘটনা মোৰ জীৱনত এইবাৰ প্ৰথম ঘটিল, বাহওক মোৰ লগৰ মানুহৰপৰা টকা

ধাৰ কৰি লৈ, তাৰপৰা কাঞ্চিভবম্ ষ্টেচনলৈ প্ৰত্যেকে ২।৩ পাইকৈ টিকেট কৰি বাওনা কৰিলো, আৰু বাতি আহি শিৱ কাঞ্চি পাই ধৰ্মশালাত থাকিলো। এই ডিৱান্ধৱম্ নম্বন্ধে পুৰণা প্ৰবাদ এই চলিত আছে যে এক সময় গৌৰাধিপতি মহাবাজ শ্বেতদৰ্ণৰ প্ৰেত কুৰ্ঠবোগ হোৱাত ব্যাত্ৰপাদ নামে এজন ঋষিৰ আজ্ঞায় ইয়ালৈ আহি হেমতীৰ্থত স্নান কৰি বোগমুক্ত হৈছিল। এই তীৰ্থত নটেশ্বৰ মহাদেৱত বাদেও ভগৱান শিৱৰ বোম অৰ্থাৎ আকাশ মূৰ্ত্তি আছে। কাৰো কাৰো মতে এই মন্দিৰ ব্ৰহ্মাই স্থাপন কৰা বুলিও প্ৰবাদ আছে। ইয়াতো আগে কৈ অহা ভাঙাৰ থুমৰ বৈঠকখানা আছে। তাত বাজে কনকসভা, চিংসভা, দেৱসভা, নৃগসভা; গোবিন্দৰাজ বিশ্বেশ্বৰ, হেমতীৰ্থ, কাঞ্চিকা দেৱাৰ মন্দিৰ, কাৰ্দ্ধিকৈয় ও শিৱগঙ্গা আছে।

৩০। কাঞ্চী-নগৰা

এই কাঞ্চি নগৰা শিৱ কাঞ্চি ও বিষ্ণু কাঞ্চি নামে দুই তীৰ্থে বিভক্ত। ষ্টেচনৰ পৰা ১।৫ মাইল দূৰত শিৱ কাঞ্চিৰ এক চৌলটু বা ধৰ্মশালাত গৈ বাতি পাৰিলো। কাঞ্চি নম্বন্ধে পুৰণা শ্লোক এটি আছে যেনে—
পুষ্পেষু জাতি, নগৰেষু কাঞ্চী, নাবীষু বস্তা, পুষ্কেষু বিষ্ণুঃ ।
নদীষু গঙ্গা, নৃপতিনু বামঃ, কাব্যেষু মাঘঃ, কবি কালিদাসঃ ॥

এই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নগৰী কাঞ্চীপুৰীত পুহৰ ৭ তাৰিখে পুৱাই উঠি সৰ্ব তীৰ্থ কুণ্ডত প্ৰাতঃ স্নান কৰা হ'ল, আৰু শিব গম্ভাত আচমন কৰি একাত্ৰ শিবৰ পুৰী যে নোমালো ইয়ো এটা প্ৰকাণ্ড কাণ্ড ! সেই প্ৰকাণ্ড গোপুৰম্ পাৰ হৈ গৈ নানা কাক-কাৰ্গ খচিত, নানা দেবদেবীৰ মূৰ্ত্তি পৰিপূৰ্ণ প্ৰকাণ্ড মন্দিৰত একাত্ৰ ভগবান শিব আছে । এই কাঞ্চী তীৰ্থ, সপ্ত মোক্ষদায়িকা তীৰ্থৰ এক তীৰ্থ; কাশীৰ নিচিনা ইয়াতো দাক্ষিণাত্যৰ হিন্দুশিলাকে, ইয়াত মৃত্যু হলে পুনৰ্জন্ম নহয় বুলি, কাঞ্চী-বাস কৰে ।

এই পুৰী দাক্ষিণাত্যৰ কাশী । এই কাঞ্চী সম্বন্ধে পুৰাণ কাহিনী এই—এদিন কৈলাসত ধেমালি কৰি পাৰ্ব-ত্ৰীয়ে মহাদেৱৰ ৩ টা চকু ঢাকি ধৰাত এক মূহূৰ্ত্ততে প্ৰলয় হবৰ লক্ষণ হৈছিল । এই বেয়া কামটি কৰাৰ নিমিত্তে শিবৰ আদেশে পাৰ্বতী পৃথিবীলৈ আহিবৰ বাধ্য হৈছিল । পিছে ভগৱতী পৃথিবীলৈ আহি এই মন্দিৰত লাগি থকা আম গছ ডালিৰ তলত, ৩টাৰ শিৱলিঙ্গ সাজি পূজা কৰিবলৈ ধৰিলে । আশুতোষ মহাদেবে, এই কথা জানিব পাৰি ইয়ালৈ আহি এই আম ডালিৰ চাৰি ঠালৰ চাৰি বকমৰ অৰ্থাৎ টেঙ্গা, তিত্তা, কাহা, মিঠা, এই চাৰি বকমৰ ফল গ্ৰহণ কৰি একাত্ৰনাথ নামে প্ৰসিদ্ধ হল । এই গছ ডালি এতিয়াও চাৰিটা প্ৰকাণ্ড ঠালে সৈতে, মন্দিৰৰ স্নাত লাগি আছে, কিন্তু আমি যোৱাৰ সময় ফল খৰা নাই গম্ভিকে

সোৱাদ চাবলৈ নাপালো। চাৰি ঠালত চাৰি বকম সোৱাদৰ ফল হয় বুলি প্ৰবাদ হে শুনি আছিলো। এই ঠাইত শিবৰ ক্ষিতি মূৰ্ত্তি বিৰাজমান আছে। এই মূৰ্ত্তি মাটিৰে সজা, কাজেই তাত পানী দি স্নান পূজা কৰিব নোৱাৰে। সোণৰ ভোগ মূৰ্ত্তি আছে, তাতো স্নান ও পূজা কৰে। ইয়াত একান্তনাথ শিব, কামাক্ষী দেৱী, কন্দৰ্পেশ্বৰ মহাদেৱ, কৈলাস নাথ, ত্ৰিত্ৰিকম, বামন অৱতাৰৰ প্ৰকাণ্ড মূৰ্ত্তিও শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মূৰ্ত্তি, ইত্যাদি দেখিব লগীয়া দেৱতা আছে। এই বিলাক দৰ্শন কৰি ইয়াৰ পৰা ২ দুই মাইল দূৰ বিষুংকাপীলৈ গলো। বিষুংকাপীতো ঠিক একে বকমৰ মঠ মন্দিৰ; তাত নৃসিংহ ভগৱান, লক্ষ্মীদেৱী ও নবগ্ৰহৰ, মূৰ্ত্তি দৰ্শন কৰিলো। দেৱালয়ত বেদ বিদ্যালয় আছে, এই বিলাক দেখি, নগৰ চাই, ভাঠি বেলা ১২ পাৰ্শ্ব টিকেট কৰি, মাত্ৰাজলৈ যাত্ৰা কৰিলো।

৩৪। মাত্ৰাজ

এই মাত্ৰাজ নগৰখন দৌঘলে ৯ মাইল আৰু পঠালি ৩ মাইল ডাঙৰ। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ ক্ৰান্‌ছিয়াডে নামে এজন প্ৰধান কৰ্মচাৰী ১৬৪৫ খ্ৰীষ্টাব্দত, এই চহৰখনি প্ৰথমে স্থাপন কৰে। গধূলি ৮ টা বাজাত আহি মাত্ৰাজ পাই এগ্ৰেশ্বৰ নামে ঠাই এডোখৰত এটা ধৰ্ম্মশালা বা চৌলট্ৰিত

থাকিলো। এই ধর্মশালাটো চহৰৰ পশ্চিমে, আৰু বেইলগুৱে
 ফেটেনৰ ওচৰতে, বৰ ডাঙ্গৰ আৰু পৰিষ্কাৰ ঘৰ, কিন্তু পাগ-
 দৰ বৰ সুবিধাৰ নেদেখি আমি মুকলিতে পাগ কৰি খালো।
 ৮ পুহ পুৱাই ট্ৰাণ্ডত উঠি সমুদ্ৰৰ কাষৰ প্ৰধান বাস্তাবে
 নগৰ আৰু সমুদ্ৰ চালো। চহৰৰ ভিতৰত দুই ৩ খন ডাঙ্গৰ
 বাজাৰ, হাইকোৰ্ট, আৰু সমুদ্ৰৰ কাষৰ বন্দৰ চালো ইয়াত
 সমুদ্ৰৰ মূৰ্ত্তি বৰ ভয়ানক অনন্দবত পৰ্বত আকাৰ চৌ-
 বিলাক আঁঠি পাবৰ কাষৰ শিলত লাগি কেবল বগা ফেন-
 ময় কৰি থৈ যাব লাগিছে। পাৰ কম মজপুত হোৱা হলে
 চহৰ ইমান দিন টিকি থাকি নোৱাৰিলে হৈ। চহৰৰ কাষৰ
 পৰা পানীৰ বহু দূৰলৈ, কেবল শিলেই ভৰা আৰু পাৰখন
 খুব মজপুতকৈ শিলেৰে বন্ধাইছে। পানীত থকা শিলবিলাক
 পোষ হয় স্বাভাৱিকৈ ততে পকা শিল নহয়, মাছুহে আনি
 পলাই দিছে। বেঙ্গাইতকৈ ইয়াত জাহাজৰ সংখ্যা বহুতো কম,
 আৰু আন সকলো দিকমে এই চহৰ বেঙ্গাইতকৈ দক।
 ইয়াত চাব লগীয়া প্ৰধান ঠাই চেণ্ট্ৰেলকোৰ্ট, পিপল্‌স্পাক,
 বা তিনিয়ানানা, যাহুঘৰ, নুবমার্কেট, বাবন্দুপাক, পাৰ্থসাবথা
 মন্দিৰ, কপালেখৰ মন্দিৰ, ইত্যাদি। সন্ধ্যাৰ কাৰেবে যোৱা
 মেৰিনা বাস্তাৰ কাষত "একোৱাৰিয়েন" বা সমুদ্ৰ জাঁবৰ বাঁহ
 আছে। ইয়াত কাঁচৰ চৌবাচ্ছাত সমুদ্ৰৰ নানা বৰকমৰ জাঁব
 ডাৱাই ৰাখিছে। সোমাবলৈ ১০ অনাকৈ মাছুল দিব
 লাগে। গবৰ্ণৰ পেলছ দেখিব লগীয়া। আমি ইয়াৰ

কিছুমান চাই, চেন্টাল ষ্টেচনৰ পৰা বাতি ৮ টা বাজাত
১০০/০ অনাটক টিকেট কৰি ওৱ স্টাটাইয়াৰলৈ যাত্ৰা কৰিলো।

৩৩। কলকাতা-ইয়াৰ

৯ পুহ বাতি আছি ওৱালটা ইয়াৰ পাই, এটা ধৰ্ম-
শালাত থাকি, পুৱাই উঠি চহৰ চালো। চহৰখন বৰ ডাঙৰ
নহয় অতি পৰিষ্কাৰ আৰু সমুদ্ৰৰ পাৰত। নগৰৰ দক্ষিণ
ফালে সমুদ্ৰৰ পাৰখনত দাগলে ২ এখন মধ্যম বকমৰ পৰ্বত
আছে। এই পৰ্বতত উঠিলে নগৰৰ ও সমুদ্ৰৰ শোভা দেখ-
বলৈ অতি মনোৰম। বাতিয়ে দিনে, সদাসৰ্বদায় সমুদ্ৰৰ
হাওৱা পোৱা যায় গতিকে এই নগৰখনী এখনী স্বাস্থ্য নিবাস
হৈছে। ক্ৰমে ২ বাসিন্দা মানুহৰ সংখ্যা আৰু ঘৰ, দালা-
নৰ সংখ্যা বাঢ়িবই লাগিছে। খোৱা বস্তু বাহানি, শাক
পাছলি আদি যথেষ্ট পোৱা যায়, কিন্তু বেহাৰৰ তেল পাবলৈ
নাই। বাস্তাবিলাক খুন্দা ডাঙৰ আৰু পৰিষ্কাৰ, চহৰ সুৰি
আমাৰ মনত বৰ স্কৃতি লাগিছিল। উন্নত কেবল চহৰ
চোৱাত বাঞ্চে, হিন্দুৰ কোনো তীৰ্থ নাই, গতিকে খাট-দাট
বাতি ষ্টেচনলৈ আছি প্ৰত্যেকে ৬০ অনাৰ টিকেট কৰি
খুন্দা ষ্টেচনলৈ বাওয়ানা কৰিলো। ১০ পুহ তাৰিখে আছি
খুন্দা বোড্ পায় তাৰে পৰা আকোঁ ১২৩ পাইকৈ টিকেট

কবি পুৰীলৈ যাত্ৰা কৰিলো, আৰু পুৱা ৭ বজাত আহি পুৰী ষ্টেচন পালো।

৩৬। পুৰুষোত্তম বা জগন্নাথপুৰী বা শ্ৰীক্ষেত্ৰ

বঙ্গোপসাগৰৰ পাৰত উৰিষ্যাৰ তিতবত পুৰী এখনী চহৰ। আৰু হিন্দুৰ সপ্ততীৰ্থৰ তিতবত এখন মহা তীৰ্থ। এই উৎকলতে সতীৰ নাভি পৰিছিল, এতেকে দেৱীৰ নাম বিমলা, আৰু তৈৰৰ জগন্নাথ। পুৰী ষ্টেচনৰ পৰা, তাৰ্থ স্থান ১৪ মাইল দূৰ। ইয়াতো ধৰ্মশালা আছে, বিষ্ণু পুৰীৰ পাণ্ডা বিলাকে যাত্ৰীক যিমান যত্ন কৰে, তাত ধৰ্মশালাত থকাৰ একো দৰ্কাৰ নহয়। আমিও ধৰ্মশালাত নাথাকি আমাৰ আশামৰ পাণ্ডা শ্ৰীধৃত ভোমসেন মহাপাত্ৰৰ অধিত খানাত গৈ থাকিলো।

জগন্নাথ সম্বন্ধে শাস্ত্ৰীয় কথা এই—যে মালব দেশাধিপতি পৰম ধাৰ্মিক মহাবাজ ইন্দ্ৰহ্যন্সে, এজন সন্ন্যাসীৰ মুখত জানিলে যে নীলাচল পৰ্বতত থকা, অক্ষয় বটৰ মূলত স্বয়ং নীল মাধব জগদান আছে। ইন্দ্ৰহ্যন্স মহাবাজে এই কথা শুনি তেওঁৰ পুৰোহিতৰ ভায়েক বিদ্যাপতিক শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ পঠাই দিয়ে। বিদ্যাপতি নিজে বহু পৰিশ্ৰম কৰি, আৰু বিশ্ব কল্প নামে এজন হীন জাতিৰ মানুহৰ অমুগ্ৰহত নীল মাধব দৰ্শন

কৰি দেশলৈ ফিৰি গল। বিদ্যাপতি যি দিনা ফিৰি গল, সেই দিনাটো ডাঙৰ বতাহ বৈ, সগৰৰ চৌ উঠি সাগৰৰ পৰ্ব্বতাকাৰ বালি, নীল মাধৱক ঢাকি ভলকৈ ধলে। সিকালে মহাৰাজ ইন্দ্ৰদ্যুম্নে, বিদ্যাপতিৰ মুখে নীল মাধৱৰ বৃত্তান্ত শুনি, বাণীক নিজৰ লৰা ছোৱালীক, মিতিৰ কুটুম ও প্ৰজা বিলাকক লগত লৈ মহাভয়ৰে সৈতে নীল মাধৱ দৰ্শন কৰি বৈল, আহি দেখা নাপায়, মহাশোকে কাঙ্গি কাতি মুৰ্ছিত হ'ল। তাৰ পৰে দেবৰ্ষি নাৰদৰ আদেশে তাতে সহস্ৰ অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰাত, ভগবান সম্ভুক্ত হৈ যজ্ঞ শেষ হ'ব দিনা বজাক স্বপ্নাদেশ কৰিছিল যে, কালি পুৱাই ভূমি সমুদ্ৰৰ পৰ্ব্বতলৈ গৈ যি প্ৰকাণ্ড গছ এডাল পাবা, তাকে নীলাচললৈ নি মোৰ মূৰ্ত্তি সাজি প্ৰতিমা স্থাপন কৰিলে তোমাৰ মনোবাঞ্ছা পূৰ্ণ হ'ব। বজাই এনেকৈ স্বপ্ন দেখি, উপবোস্ত বিশ্ব বন্ধুৰ সাহায্যে, গছ ডালি মহা সমাৰোহে সাগৰৰ পৰা আনি ছদ্মবেশী বিশ্বকৰ্ম্মাক লগ পালে আৰু দেবমূৰ্ত্তি সাজিবলৈ অনুবোধ কৰিলে। বিশ্বকৰ্ম্মাই ২১ দিন সময় লৈ কলে, যে এই সময়ৰ ভিতৰত যেন কোনেও দৰ্জী খুলি নাচায়। বজা সেই কথাত সন্তুষ্ট হোৱাত দৰ্জী বন্ধ কৰি কাম আৰম্ভ কৰিলে। পিছে ১৫ দিন হৈ গল কিন্তু মন্দিৰৰ ভিতৰত কোনো সাৰ শব্দ শুনোঁতাৰ বাণীৰ একান্ত অনুবোধ এবিধ নোৱাৰি বজাই দৰ্জী খুলি চাই, এই বৰ্ত্তমান আধা তৈয়াৰি হস্তপদবিহীন মূৰ্ত্তি দেখিলে, আৰু সূত্ৰধৰক

তাত দেখা নাপাই মহা শোকে দুঃখে বিলাপ কৰি অনশন ব্ৰত ধৰিলে । বজাব ঐকান্তিক ভক্তিত ভগবান সন্তুষ্ট হৈ সপ্নাদেশ কৰিলে যে “মোক এই অৱস্থায় প্ৰতিষ্ঠা কৰা, এই মূৰ্ত্তি দেখিলেই জীৱ উদ্ধাৰ হব” । ভগৱানৰ এই আদেশ পাঠি, ভক্ত ইন্দ্ৰদ্যুম্ন মহাবাজে লক্ষ শালগ্ৰাম দ্বাৰা বহু বেদি নিৰ্ম্মান কৰি, মহাবজ্জ কৰি জগন্নাথ, সুভদ্ৰা আৰু বলোভদ্ৰ, এই বৰ্ত্তমান মূৰ্ত্তি ৩টা স্থাপন কৰিলে । এই জগন্নাথ পূৰ্বাৰ চাৰিও ফালে প্ৰকাণ্ড শিলৰ দেৱালোৰে আগুৰা । চাৰিওফালে চাৰি দৰ্জ্জা আছে, যেনে পূৰ্ব্বে সিংহদ্বাৰ, পশ্চিমে খৰ্ছৰ দ্বাৰ, উত্তৰে হস্তীদ্বাৰ, দক্ষিণে অশ্বদ্বাৰ । পূৰ্বাৰ ভিতৰত পূৰ্বফালে মহাপ্ৰসাদ ও নানাৰকম মিঠা প্ৰসাদ নিৰ্দ্ধিকৰা আনন্দ বাজাৰ, ও ৭০০শত মোকাই সৈতে বন্ধন শালা আছে । মন্দিৰ অতি সুন্দৰ ১৯২ ফুট উচ্চ । মন্দিৰৰ ওপৰত কোনো যাত্ৰীয়ে দৰ্জ্জা দিব খুজিলে ১১/০ অনা কৰ দিব লাগে । মন্দিৰৰ দক্ষিণ ফালে অক্ষয় বট আছে । মন্দিৰৰ গাৰ বহুত অগ্ৰীণ মূৰ্ত্তি বোৰ আছে, সেই বিলাক কেৱল ভক্তৰ পৰীক্ষাৰ নিমিত্তে তাত সাজি থৈছে । এই বিলাক দেখিও যাৰ মন স্থিৰ থাকে, সেইয়ে প্ৰভুৰ প্ৰকৃত ভক্ত, আৰু দৰ্শনৰ ফলো লাভ কৰে ।

“মাৰ্কাণ্ডেয়ে বটকৃষ্ণে, বোহিন্যাঞ্চ মহোদধৌ

ইন্দ্ৰদ্যুম্নে কৃত্তে স্নানে পুনৰ্জ্জন্ম নবিদ্যতে” ॥ অৰ্থঃ

মাৰ্কাণ্ডেয় সৰোবৰ, অক্ষয়বট, বোহিণী কুণ্ড, সাগৰ ও ইন্দ্ৰদ্যুম্ন সৰোবৰ এই পঞ্চ ভীৰ্ধ পুৰাত আছে, এই পঞ্চ ভীৰ্ধত স্নান,

দান আৰু শ্রাদ্ধাদি কৰিলে, মানুহৰ আৰু পুনৰ্জন্ম নহয় । জগন্নাথৰ মহাপ্ৰসাদ অৰ্থাৎ অনন্যজ্ঞান, কোনো বকমে চুৱা নহয় ; ইয়াক ব্ৰাহ্মণ চণ্ডাল সকলো জাতিয়ে চুৱা চুই কৈ খাব পায় । কন্দ পুৰাণৰ উৎকল খণ্ডত লিখিত বচন মথা—

“পবিত্ৰং ভূমি সৰ্বত্ৰ, যথা গঙ্গা জলং দ্বিজঃ

তথা পবিত্ৰং সৰ্বত্ৰ, তদন্নং পাপ নাশনম্ ॥

গঙ্গাজল আৰু ব্ৰাহ্মণ যেনে সদায় পবিত্ৰ, জগন্নাথ মহাপ্ৰভুব মহা প্ৰসাদো তেনে সদায় পবিত্ৰ থাকে । দিন বাতিৰ ভিতৰত জগন্নাথ মহাপ্ৰভুক সাতপাৰ সোণাৰ ঠালত কৈ ৫৬ বকমব ভোগ দিয়া হয় । যেনে ৮টা বজাত বালা ভোগ, ১২ টা বজাত বাফ ভোগ, ২টা বজাত চক্ৰ ভোগ, ৩টা বজাত মধ্যাহ্ন ভোগ বা বলোৰামৰ ভোগ, ৬টা বজাত সন্ধ্যা ভোগ, বাতি ৮টা বজাত বনশূঙ্গাৰ ভোগ তাৰ পৰে ভাব ভোগ । তাৰ পাছে দোভাগ বাতি দেৱদাসী বিলাকৰ নৃত্য হৈ ছুৱাৰ বন্ধ হয় । প্ৰাণ্যকবাৰ ভোগৰ সময়ত আৰতি আৰু ভিন্, ভিন্, সময়ত বেশ পৰিবৰ্ত্তন কৰি দিয়া হয় । পুৰীৰ ভিতৰত শ্ৰীচৈতন্য দেৱৰ মূৰ্ত্তি, বাধাশ্যাম, পাণ্ডালেশ্বৰ বদিনাৰায়ণ, বিমলাদেৱী, একাদশী গৃহ, সৰপত্নী, লক্ষ্মী, মাগন চোৰা, গোপীনাথ, ভাণ্ড গণেশ, বাধাকন্দ, শীকুৰু, পটলেশ্বৰ, সুৰ্য্যনাৰায়ণ, বৈকুণ্ঠ পুৰী, -নাৰায়ণ শিলা, বোহিণী কুণ্ড, ভূমণ্ডিকাকৰ মূৰ্ত্তি, নৃসিংহদেৱ, মুক্তি মণ্ডল, কেএপাল, বটেশ্বৰ মাৰ্কণ্ডেয় আৰু ভেট মণ্ডপ আছে । মন্দিৰৰ পূবকালে

বাৰ্হিবত “অকণ্ঠস্থ” নামে এডাল ডালিমা বজৰ শিলৰ স্তম্ভ পোতা আছে। মন্দিৰৰ ভিতৰত ১৬ ফুট দীঘল, ১৩ ফুট বহল, ৪ ফুট উচা, এই বজ্ৰবেদীৰ ওপৰত উস্তৰ ফালে সুদৰ্শন চক্ৰ, তাৰ পাছে জগন্নাথ, তাৰ পাছে শ্ৰুভদ্ৰা আৰু দক্ষিণৰ ফালে বলভদ্ৰৰ মূৰ্ত্তি আছে। ইয়াত বাজে এই বজ্ৰবেদীৰ তলত সোণৰ লক্ষ্মী দেবী, আৰু কপাৰ ভূদেবী আৰু মাধৱ মূৰ্ত্তি আছে। মহাপ্ৰভুক যি সকলে প্ৰণামো দ্বিষ খোজে, তাক পাণ্ডাৰ হাতত নেদি তিনি মূৰ্ত্তিৰ আগত যি এটা ঘট পাতা আছে তাত পেলাই দিব লাগে, তেতিয়া হলে প্ৰভুৰ ভবালত জমা হয়; নতুবা পাণ্ডাৰ হাতত দিলে তাক পাণ্ডাই খাই থয় কেতিয়াও প্ৰভুৰ ভড়ালত নিদিয়। ১৯৮ খৃষ্টাব্দত উবিষ্যাব মহাবাজা বিষ্ণুভক্ত অনঙ্গদেৱে ১৭ বছৰ ভয়কৰ পৰিশ্ৰম ও চল্লিশ লক্ষ টকা খৰছ কৰি এই মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰে। ইয়াৰ বাৎসৰিক জায় ৯ লক্ষ মান টকা হব।

ওপৰত কোৱা দেৱতাবিলাকৰ বাৰ্হিবেও অক্ষয়বট, বোৰ্হীগীকুণ্ড, বাধাকাশ্ৰ মঠ, সিদ্ধবকুল, স্বৰ্গদাৰ, কানপাতা হুমুমান, হৰিদাস মঠ, টোটা গোপীনাথ, চক্ৰতীৰ্থ, যুগ্মবাড়ী ইন্দ্ৰহৃদয় সৰোবৰ, অষ্টাদশনালা, নৰেশ্বৰ সৰোবৰ বা চন্দন ডালীও, মাৰ্কণ্ডেয় সৰোবৰ, লোকনাথ আৰু শঙ্কৰাচাৰ্য্যক স্থাপিত গোৱৰ্দ্ধন মঠ আছে। জগন্নাথৰ বাত্ৰীবিলাকে নিজে বাৰ্হি খাব নালাগে, ২১৩ দিনলৈ পাণ্ডাই মহাপ্ৰসাদ খাবলৈ দিয়ে।

প্ৰভুৰ পুৰীৰ দক্ষিণ ফালে প্ৰায় ১৪ মাইল মান দূৰত্ব
বজোপসাগৰ। সাগৰৰ দৃশ্য যে কি মহান কি মনোহৰ,
কি আশ্চৰ্য্যজনক তাক নেদেখিলে বুজাবৰ ভাষা নাই !
যি সকলে সমুদ্ৰ দেখানাই তেওঁলোকে পুৰীলৈ গলে, একে-
লগে তীৰ্থ যাত্ৰাও সমুদ্ৰ দৰ্শন হয়।

৩৭। সাক্ষী গোপাল

পুৰীৰপৰা অলপমান দূৰতে সাক্ষী গোপাল ফেঁচন
আছে। জগন্নাথ দেখিবলৈ যোৱা যাত্ৰী মাত্ৰেৰে সাক্ষী গোপাল
দৰ্শন কৰা উচিত। কাৰণ প্ৰবাদ আছে যে পৰকালত এই
সাক্ষী গোপালে জগন্নাথ দৰ্শনৰ সাক্ষী দিয়ে। ইয়াতো
ধৰ্ম্মশালা আছে, খোৱাৰ সকলো বস্তু কিনিবলৈ পোৱা যায়।
সাক্ষী গোপালত ভগবানৰ কৃষ্ণ পাথৰৰ মূৰ্ত্তি অতি মনোহৰ,
ইমান ডাঙৰ সৰ্ব্বাঙ্গ সুন্দৰ পাথৰৰ মূৰ্ত্তি আক কতো দেখা নাই।
ইয়াৰ আগে সাক্ষী গোপালে তেওঁৰ ত্ৰিচৰণ ছবাব দৰ্শন
দিছে, গতিকে এইবাব আমাৰ যোৱা নহল।

৩৮। ভুবনেশ্বৰ

ভুবনেশ্বৰ তীৰ্থ ফেঁচনৰপৰা প্ৰায় ২৪ মাইল দূৰৈ।
যোৱাৰ অস্ত্ৰে গৰুৰ গাড়ী বা মানুহে টনা গাড়ী পোৱা
যায়। বাটত কুচিলা বিম্বৰ অঙ্গল আৰু বহু শিৱালয়ৰ পুৰণা

মঠ দেখি যোৱা যায়। ইয়াতো ধৰ্মশালা আছে আৰু শ্ৰীক্ষেত্ৰৰ নিচিনা ইয়াতো নানাৰক্ষমৰ প্ৰসাদ বিক্ৰি হয়। ভুবনেশ্বৰত শিৱালয় বনে জঙ্গলে আৰু ধানৰ খেতিৰ মাজে মাজে কেৱল মন্দিৰময়। ভুবনেশ্বৰৰ শাস্ত্ৰীয় বিবৰণ এই যে—এক সময়ত মহাদেৱে, কাশীৰাজৰ পক্ষ হৈ বিষ্ণুৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱাত, বিষ্ণুই স্তূদৰ্শন চক্ৰ হানি, শিৱৰ পাশুপত গন্ধ ভগ্ন কৰে। পিছে মহাদেৱে তাল ভয় পাই, ইয়াতে এডালি আমগছৰ তলত বহি, বিষ্ণুক তপস্যা কৰিছিল, সেইদেখি ইয়াৰ জ্ঞান নাম “একায় কানন”। এই দেৱালয়ৰ আগতে বিন্দু সৰোবৰ নামে এটা প্ৰকাণ্ড পুখুৰী আছে। এই পুখুৰীৰ চাৰিওফালে কেৱল দেৱমন্দিৰ। ভুবনেশ্বৰৰ মন্দিৰ গতি স্তূদৰ আৰু নানা কাককাৰ্য্যে অলঙ্কৃত। মন্দিৰৰ ভিতৰত হৰিহৰ মূৰ্ত্তি একেলগে স্থাপিত আছে। পৃথিবীৰ সকলো তীৰ্থৰে পানী বিন্দু বিন্দুকৈ নি ব্ৰহ্মাই এই সৰোবৰ পূৰ্ণ কৰাত ইয়াৰ নাম বিন্দু সৰোবৰ হৈছে। এই তীৰ্থত স্নান আৰু তৰ্পণ কৰিলে সমস্ত তীৰ্থস্নান আৰু তৰ্পণৰ ফল পায়। ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত ইয়াকৈলৈ কেৱল ৪টা মাথোন সৰোবৰ আছে। ১। মানস সৰোবৰ ২। কচ্ছ সৰোবৰ ৩। পম্পা সৰোবৰ ৬ ৪। বিন্দু সৰোবৰ। ইয়াত পাৰ্বতী, মুক্তেশ্বৰ, অনন্ত, বাসুদেৱ, ও কপিলেশ্বৰ শিৱ প্ৰভৃতি দেখিব লগীয়া দেৱদেৱী আৰু বহু মন্দিৰ আছে। ইয়াতে কৰ্ণাট শিৱৰ শাৰিপিন্ধা গোবীদেৱীৰ এটা স্তূদৰ মূৰ্ত্তি আছে, এই

মুক্তিটীৰপৰা প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিল্প কলাৰ উৎকৃষ্ট পৰিচয় পোৱা যায়। শিল্পীক ধন্যবাদ নিদিয়াকৈ থাকিব নোৱাৰি। ইয়াৰপৰা খণ্ডগিৰি ও উদয়গিৰি নামে ২খন সৰু পৰ্ব্বতত বহুত বুদ্ধ গহ্বৰ আছে। এইবিলাক গহ্বৰ হিন্দুব কোনেও তীৰ্থস্থান নহয়, কেৱল বহুকালৰ প্ৰাচীন ভাৰতৰ সভ্যতাৰ চিন বুলি বহুযাত্ৰী শ্ৰীলৈকে চাব যায়। আগে চোৱা আছে গতিকে এইবাৰ আমি ভুবনেশ্বৰলৈ যোৱা নাই। কেবল পুৰণা নোটক আশ্ৰয় কৰি এই সামান্য বিবৰণ লিখা হল।

০৯। বৈতৰণী লা ষাৰুপুৰ

কটক জিলাৰ বেঙ্গল নাগপুৰ বেঙ্গল বাস্তাভ বৈতৰণী বোড্. স্টেচন আছে। আমি পুৰী স্টেচনৰপৰা ২১/৬পাইৰ টিকেট কৰি বৈতৰণী বোডলৈ গৈছিলো। এই ষ্টেচন বাতি গৈ পাই, বাকী বাতিখিনি স্টেচনতে থাকি, খুব পুৱাই ষ্টেচনৰ ওচৰত থকা এখন দোকানত এদিনলৈ ৥০অনা ভাড়াৰ বন্দো-
ৱস্তে এটা অতি সামান্য ঘৰ ভাড়া লৈছিলো। তাতে আমাৰ বস্ত্ৰ বাহানি থলো আৰু লগৰায়া ৪ জন নগৈ তাতে থাকি সেই দিনা জিৰণি ললে। আমি ১২নে এখন গৰুৰ গাড়ী ভাড়া কৰি খুব পুৱাই ১৪ মাঠল বাট গৈ ১১টোমান বজাত তীৰ্থ স্থান পাইছিলো। মাজে মাজে বাট বেয়া, তীৰ্থখনি এখনি গাওঁ, এতিয়াহে ডিষ্ট্ৰিক্ট বোৰ্ডৰপৰা এটা বাস্তা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। ইয়াত বৈতৰণী নদীত স্নান আৰু নাভী

গয়াত পিণ্ডদান আৰু ববাহদেৱৰ মন্দিৰত গোদান কৰিব লাগে। গয়ামুৰব নাভী এই ঠাইত পৰিছিল। এসময়ত বেদ অপহৃত হোৱাত, প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাই বেদ উদ্ধাৰৰ সঙ্কল্প কৰি এই ঠাইতে অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰিছিল। যজ্ঞ শেষ হোৱাত স্নয়ং যজ্ঞেশ্বৰ হৰি ববাহ মূৰ্ত্তি ধৰি বেদ উদ্ধাৰ কৰিছিল, সেই নিমিত্তে যাজপুৰৰ আন এটি নাম “যজ্ঞপুৰ”। বৈতৰণী নদীত স্নান কৰিলে পৰলোকত যমপুৰত থকা, বৈতৰণী পাৰ হবলৈ একো ভয় নেথাকে। বৈতৰণী নদীৰ পৰা নাভি গয়ালৈ প্ৰায় ১৥ মাইল বাট হ'ব। এই ঠাইত চাৰ লগীয়া প্ৰধান মন্দিৰ ও দেব দেৱী অৰ্দ্ধমাতৃকা মন্দিৰ, ত্ৰিলোচন শিব, কালীমূৰ্ত্তি, বিৰজাদেৱী, ব্ৰহ্মকুণ্ড ও ববাহ দেৱৰ মন্দিৰ, ক্ৰান্তিদেৱী, বম্ব সপৰিবাবে মূৰ্ত্তি, সিন্ধেশ্বৰ, কাশী বিখ্যাত জগন্নাথ মন্দিৰ প্ৰভৃতি। এই বিলাক যথাসাধ্য দৰ্শন আৰু নাভিগয়াত পিণ্ড দি ৪টা মান বাজাত আকৌ সেই গাড়ীৰে ফিৰি আহি বাতি ১১টা বাজাত বৈতৰণীৰোড্ ষ্টেচন পালো আহি। তাৰপৰা আকৌ সেই বাতি এই ২৥টা বাজাত প্ৰত্যেকে ৪৫৯ পাইকৈ টিকেট কৰি কলিকাতা মেইল গাড়াত কলিকাতা হাবড়া ষ্টেচনলৈ যাত্ৰা কৰিলো। এই বৈতৰণীৰ ব্ৰাহ্মণ বিলাকে যাত্ৰীক বৰ বেজাৰ দিয়ে।

‘৪০। কলিকাতা; মহানগৰী
 কিমদিনা ১১টা বাজাত কলিকাতাৰ হাবড়া ষ্টেচন

পাই ২ খন ঘোৰাৰ গাড়ী কেবেয়া কৰি কালী বাবুৰ জোঁৱা-
য়েক হাইকোৰ্টৰ উকীল শ্ৰীযুত মনুথ বাবুৰ কালীঘাটৰ বাঁহাত
থাকিলো আহি। কলিকতাৰ নিচিনা এনে শ্ৰেষ্ঠ পুৰী আৰু
ভাৰতবৰ্ষত নাই বুলি বোধ হল। দিল্লী আৰু বোম্বে ডাঙৰে
দৌঘলে আছে, আৰু বাণিজ্য আৰু মানুহৰ সংখ্যাই কিজানি
সমানো হ'ব পাৰে, কিন্তু ইমান সুন্দৰ বৰ বৰ অট্টালিকা,
আৰু জ্ঞানে বাহনে আৰু অস্ত্ৰাস্ত্ৰ বহু বিষয়ে, কলিকতা যে
ভাৰতৰ ভিত্তৰত সৰ্ব প্রথম হ'ব সেই বিষয় বোধ হয় সকলোৱে
স্বীকাৰ কৰিব।

হাবড়া ষ্টেচনৰ ওচৰত বাজাশিউৰকস্বৰ্গলা বাহাচুৰৰ
ধৰ্মশালা, বড়বাজাৰৰ ৯ নং শ্ৰামাবাসিনেনত ফুলচাঁদ, মুকীমৰ
জৈন ধৰ্মশালা, (আন ঠাইত সুবিধা হলে ইয়াত নথকাই
ভাল কাৰণ জৈন বিলাকৰ লগত হিন্দুৰ আচাৰ আদি
নিমিলে) ১৫০ নং হ্যাৰিচন বোডত বাবু শ্ৰামদেউ ভাটিকাৰ
ধৰ্মশালা, ৬ নং মল্লিক ষ্ট্ৰীটত বায় সূৰ্য মল বাহাচুৰৰ ধৰ্মশালা,
৫১ নং বাঁহতলা ষ্ট্ৰীটত লক্ষ্মী নাৰায়ণ ধৰ্মশালা, আৰু
শিয়ালদহ ষ্টেচনৰ কাষত হিন্দুই সপৰিবাৰে বাস কৰিব পাৰা
স্বাস্থ্য নিবাস, টাৱাৰ হোটেল, আৰ্য্য নিবাস আৰু মিৰ্জা-
পুৰ ষ্ট্ৰীটত ক্যাল্কাতা হোটেল আছে। এই বিলাকৰ এঠাইত
থাকি, তাৰ্ধ যাত্ৰীৰ পক্ষে প্ৰথমে কালীঘাটলৈ গৈ, গজা-
স্নান ও তৰ্পণ আদি কৰি পিতৃ পিতামহাদিৰ পিণ্ডস্নানৰ পাছত
কালী মাতাক দৰ্শন কৰা উচিত। তাৰ পাছে কলিকতাত

চাবলগীয়া ঠাই ডাল হোঁচিস্কোয়াৰ বা লালদীঘি, গোলদীঘি, বা কলেজ স্কোয়াৰ, নিউ মাৰ্কেট বা হগ্ চাহাবৰ বাজাৰ, হাই-কোর্ট, টাউন হল, ইদেন্ গাৰ্ডেন্, জুৰ্চাৰলনি মনুমেন্ট, চাঁদনিচক, মিউজিয়ম্ বা ষাভুঘৰ, ফোর্ট উইলিয়ম্ দুৰ্গ, ভিক্টো-ৰিয়া মেমোৰিয়াল হল, আলিপুৰৰ পশুশালা, বা জুলজিকেল গাৰ্ডেন্, জৈনপবেশনাথ মন্দিৰ, শিবপুৰৰ বোটানিক্যাল্ গাৰ্ডেন্, বাগবাজাৰত মদনমোহন, আনন্দময়ী শ্মশানেশ্বৰ, দক্ষিণেশ্বৰৰ কালীবাড়ী, বেলুবমঠ, আৰু গবৰ্ণৰজেনেবেলৰ পেলেছ, হোৱাইটুৱে লেইডল, কোম্পানীৰ দোকান, খেৰাবম্পিংক এণ্ড কোম্পানীৰ দোকান, বাইটৰবিল্ডিং, জেনেবেল পোষ্ট অফিচ প্ৰভৃতি অসংখ্য চাবলগীয়া প্ৰসিদ্ধ ঠাই আছে। নতুন মানুহ কলিকাতালৈ গৈ তাৎপৰ্য আৰু জান ঠাইলৈ কোনো বেলত যাব লাগিলে প্ৰথমে এখনি ঘোৰাৰ গাড়ী কেৰেয়া কৰি ফেচনলৈ যায়, এটা মুটিয়া ধৰি দুই চাৰি অনা পয়চা দি, বেইল গাড়ী উঠিব লাগে, নতুবা পদে পদে বিপদৰ ভয় আছে। কলিকাতালৈ যায় যি বাঁহাত থকা যায় তাৰ নম্বৰ নোট বুকত লেখি লব লাগে, ফুৰিবলৈ গৈ বাট জুল কৰিলে, তৎক্ষণাত্ এখনি ঘোৰাৰ গাড়ী কেৰেয়া কৰি বাস্তাব, নাম, আৰু ধৰৰ নম্বৰ কলে কচোৱানে নি ঠিক্ মতে পছন্দায় দিয়ে। চোৰ ভাকাইতৰ ভয় সদায় আছে, বিশেষ বেইল-ওৱে কেচনত বা যি ঠাইত বেছি মানুহ জমে তাতে চোৰ হোলাৰ জেপ কাটি বা হাত ভৰাই টকা উলিয়াই নিয়ে।

গাড়ীৰ ভিঃবক্তো. সেই বকমে চুবি কৰো। বোৰাৰ গাড়ীৰ
কচোয়ান পিনাক প্ৰায় শুণ্ডাৰ শ্ৰেণীৰ মানুহ, এতেকে গাড়ীত
উঠাত, সিহঁতৰ নাম আৰু গাড়ীৰ নম্বৰ মোট বুকত লেখি
ললে ভাল হয়। কলিকতাৰ শিয়ালদহ ষ্টেচনৰ পৰা গোহাটালৈ
বেইল ভাড়া ৮৫/০ অন্য, বাটত সাম্বাহাত গাড়ী বদলি
কৰিব লাগে।

দেশ ফুৰিবলৈ গলে লগত মিন্ৰসঙ্গীয়া

অৰু আবশ্যকীয় বস্তু আৰু

কেটামান অতি লাগতীয়াল কথা

লগত অধিকাকৈ ২টা ভাল ভাল নিব আৰু যিমান
পাৰে বস্তু কমকৈ নিব। পিতলৰ ঘটি ১টা, ডাঙৰ বাটি
এটা, পিতলৰ পাতল ঠাল এখনো, (বহুত ঠাইত পাত
পোতা নাহায়)। বালুটি ১টা, লাঙ্গ, এটা, হাত কটাৰি এখন,
বৰা কলাখাৰ ১ বোটল, আফিণ্ডৰ বস মানি, কিছু থৈকাব-
টেঙাৰ শুঠি, (মাছে মাছে আমাশয় হয়, ইয়াকে পানীত
ভিজাই বস খালে বা এনে গিলি খালেও বৰ উপকাৰ
দিয়ে)। তামুলী মানুহ হলে কিছু তামুল লগত নিব;
নোহাৰিলে—শিলিখা, আমলখি, ধনীয়া, আকোৱান আৰু,
শুকান চুপাৰি, এই কেইবিধ ভালকৈ শুবি কৰি, ছালি লৈ ভাঙ

অলপ সৈক্কব লবণ গুঁড়ি কবি মিহলাই নিব, আমূলব সলনি তাকে
 ব্যাবহার কবব । কাপোব ময়লা হলে, ধক্ষশালা বিলাকত
 ষকাত নিজে ধুই লব পাৰি, কিন্তু ধোবাব হতুৱাই ধুৱাব
 খুজিলে, ধক্ষশালাৰ মেনেজাবে সৈতে লগ হৈ এদিন বা
 ঠাদনত দিয়াটেক বন্দোবস্ত কৰি দিব লাগে । ফ্লেৰি কৰিবলৈ
 ধক্ষশালা বিলাকত নাপিত সদায় বহি থাকে, কিন্তু ৮০ অনাব
 কমে অকল দাড়িও মুখুৱায় । কেইবা জনো গোটে-
 খাই এজন নাপিত ধবিলে ৮০ অনাত খুৱায় । লগত আফিং
 নিব নোৱাৰি, দুই তিনি ঠাইত আফিং নিয়া বুলি ঝান্ডালাছ
 কৰি চায়, আফিং পালে বোধ হয় দায় লাগিব । ইতি
 সন .১৩৩২, ১০ বহাগ ।

শ্ৰীহৰকান্ত দেৱ গোস্বামী

নাং খটিয়ানাবী সত্ৰ

